

10. Çanakkale Savaşını Konu Eden Romanlarda Mustafa Kemal Anlatımı – II¹Necmettin ÖZMEN² & Safur İNAN³

APA: Özmen, N. & İnan, S. (2024). Çanakkale Savaşını Konu Eden Romanlarda Mustafa Kemal Anlatımı – II. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 208-236. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14058841>

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale cephesi savaşları 1915'te yaşanır. Ancak Türk edebiyatında müstakil bir Çanakkale romanı görmek ancak Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun 1989'da yayımlanmaya başlanan *...ve Çanakkale Geldiler, ...ve Çanakkale Gördüler, ...ve Çanakkale Döndüler* adlı üç ciltlik eseri ile mümkün olur. Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan Çanakkale savaşı bunlardan sonra başka romanlara da konu olur. Eserlerin bir kısmı doğrudan Çanakkale savaşını konu ederken bir kısmı dolaylı olarak bu savaşa değinir. Türkiye'deki önemli tartışma konularından biri Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşlarına etkisi ya da katkısıdır. Bazıları onun bu savaşta önemli bir etkisi, katkısı bulunmadığını, bazıları ise bu savaşın Mustafa Kemal sayesinde kazanıldığını söyler. Gerçek hayatta yaşanan bu tartışma roman türüne nasıl yansımıştır, romanlarda Mustafa Kemal'e ne kadar yer verilmiştir sorularının cevabı olmak üzere bu çalışmanın amacı; 1989'dan sonra yayımlanmış ve Çanakkale savaşlarını işleyen *Çanakkale Mahşeri* (1999), *Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde* (2000), *Tarihe Sığmayan Destan Çanakkale* (2003), *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer* (2004), *Çanakkale'de Çocuklar da Savaştı* (2006), *Diriliş Çanakkale 1915* (2008), 57. *Alay Çanakkale* (2008), *Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez* (2017), *Uzun Beyaz Bulut Gelibolu* (2001) ve *Şafakta Yanan Mumlar* (2003) adlı romanlarda; kara savaşlarının başladığı 25 Nisan 1915'ten Çanakkale savaşının sonuna kadar ve savaştan sonra, Mustafa Kemal'e nasıl ve ne kadar yer verildiği veya ona nasıl bir misyon yüklendiğini ortaya koymaktır. İncelememize konu edilen romanların hiçbirinde Mustafa Kemal'i eleştiren veya onu olumsuz gösteren bir ifade, bir örnek yoktur. Fakat her bir yazar Mustafa Kemal'i farklı misyon ve ağırlıkta işler. Romanların tamamında Mustafa Kemal ileri görüşlü, çalışkan, iyi yetişmiş, vatanın geleceğinden endişe duyan, gözünü budaktan sakınmayan, doğru stratejiler geliştiren bir kişi olarak yansıtılır.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 8

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 07.08.2024-**Kabul Tarihi:** 20.12.2024-**Yayın Tarihi:** 21.12.2024; DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14058841>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü (İstanbul, Türkiye) / Assoc. Prof. İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education (Istanbul, Turkey), **eposta:** necmettin.ozmen@izu.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-6203-1940>, **ROR ID:** <https://ror.org/0oxvwpq40>, **ISNI:** 0000 0004 0454 9308

³ Arş. Gör., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü (İstanbul, Türkiye) / Res. Ass., İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education (Istanbul, Turkey), **eposta:** safura.inan@izu.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-6625-1588>, **ROR ID:** <https://ror.org/0oxvwpq40>, **ISNI:** 0000 0004 0454 9308

Anahtar kelimeler: Çanakkale savaşı, Çanakkale’de Mustafa Kemal, Romanda Mustafa Kemal

Narration of Mustafa Kemal in Novels About the Gallipoli War – II⁴

Abstract

In the First World War, the battles of the Çanakkale front take place in 1915. However, it is only possible to see an independent Çanakkale novel in Turkish literature with Mustafa Necati Sepetçioğlu's three-volume work titled *...ve Çanakkale Geldiler, ve Çanakkale Gördüler, ve Çanakkale Döndüler*, which was published in 1989. The Battle of Çanakkale, an important turning point in Turkish history, became the subject of other novels. While some of these novels directly deal with the Gallipoli War, others indirectly touch upon it. One of the major topics of debate in Turkey is Mustafa Kemal's influence or contribution to the battle of Gallipoli. Some say that he had no significant influence or contribution in this war, while others say that this war was won thanks to Mustafa Kemal. The purpose of this study is to answer the questions of how this real-life debate is reflected in the novel genre, and how much space is given to Mustafa Kemal in novels. The novels published after 1989 and dealing with the Çanakkale wars are *Çanakkale Mahşeri* (1999), *Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde* (2000), *Tarihe Sığmayan Destan Çanakkale* (2003), *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yeri* (2004), *Çanakkale’de Çocuklar da Savaştı* (2006), *Diriliş Çanakkale 1915* (2008), *57. Alay Çanakkale* (2008), *Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez* (2017), *Uzun Beyaz Bulut Gelibolu* (2001) and *şafakta Yanan Mumlar* (2003); from April 25, 1915, when the land battles started, until the end of the Çanakkale War and after the war, to reveal how and how much Mustafa Kemal is given place or what kind of mission is attributed to him. In none of the novels subject to our analysis is there any expression or example that criticizes Mustafa Kemal or shows him negatively. However, each author treats Mustafa Kemal with a different mission and weight. In all the novels, Mustafa Kemal is portrayed as a farsighted, hardworking, well-educated person who is concerned about the future of the homeland, who does not spare any effort and develops the right strategies.

Keywords: Gallipoli War, Mustafa Kemal in Gallipoli, Mustafa Kemal in the Novel

⁴ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliographies.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 8

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 07.08.2024-**Acceptance Date:** 20.12.2024-

Publication Date: 21.12.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14058841>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Dünyanın önemli coğrafyalarından birinde yer alması ve yüz yıllarca burada kalması sebebiyle Türkler, çok sayıda büyük savaşa dâhil olmuştur. Savaştığı milletler de genelde dünyada söz sahibi olan/olmaya çalışan ve diğer milletler üzerinde hâkimiyet kurma çabasında/iddiasında olanlardır. Bu sebeple Türk savaşları genelde geniş çaplı ve kanlıdır. Belki de bu sebeple son büyük Türk devletini kuran Osmanlıların yıkılma dönemi büyük acı, yıkım ve kayıplara sebep olmuştur. Bunlardan biri I. Dünya Savaşı'ndaki Çanakkale cephesidir.

Yaşanan sevinç, hüznün, değişim, dönüşüm, savaş gibi konular genellikle edebiyata yansır. Savaşlar ise romancıların işlediği önemli bir konudur. Bazı roman yazarları klasik tarih anlayışına göre -yani resmi tarihin anlattıklarını romana, küçük kurgulamalarla dâhil ederken- bazıları konuları, yeni tarihselci anlayışa göre ele alır. Yeni Tarihselcilik tarihe bakışı değiştirir, klasik tarih görüşüne farklı bir açılım kazandırır. Yazılı belge olmadan ya da yazılı belgeye dayanmadan tarih inşa edilemeyeceği, sadece büyük olayların tarihin konusu olabileceği fikri değişir (Carr & Fontana, 1992; Tekeli, 1998; Yalçın Çelik, 2005). Artık roman yazarının yorumu da 'tarih değeri' kazanır. Çünkü herhangi bir tarihî belgeyi yazan da tarihî belgeye dayanarak tarih yazdığını iddia eden tarih araştırmacısı da zaten ya kendi yorumlarına göre o belgeleri yazmış veya onlara o şekilde birileri tarafından yazdırılmıştır. Böyle olunca yazılı belgelere dayanarak tarih yazan *tarihçi*, *ona dayanarak gerçek tarihe uygun roman yazdığını iddia eden romancı ile* tarihi kendi yorumuna göre yeniden inşa eden *tarihî roman yazarı* arasında pek fark kalmaz. Çünkü yeni tarihselci görüşe göre, tarihçi de tarihî roman yazarı da aynıdır, birbirinden farklı bir şey yapmaz, her ikisi de tarihi yorumlar. Dolayısıyla, tarihî romanda anlatılan dünyalar, kişiler ve onların anlatılma biçimleri de önemlidir.

Romancıların konu etmesi beklenen önemli olaylardan biri Çanakkale savaşıdır. Çünkü Çanakkale savaşı birçok ülke için dönüm noktalarından biridir. Bu savaşın edebiyata, tarihi konu eden romana yansması beklenir. Türk milleti açısından büyük fedakârlıklara sahne olan, ölüm kalım meselesine dönen, herkese büyük acılar yaşatan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolda Türk milletine cesaret ve öz güven kazandıran Çanakkale savaşı, savaşın yaşandığı tarihten sonra çeşitli edebî türlerde arka fon olarak işlenmesine rağmen romanda hâlâ yeterince işlenmemiştir. Türk edebiyatında Çanakkale'yi doğrudan konu edinen roman sayısı, tespitlerimize göre yirmi birdir. Bunların tamamı ise 1989'dan sonra yazılmıştır. Türk edebiyatının ve romanının bu ilgisizliğini Enginün (1986) şöyle ifade eder:

93 harbi, Yemen, Balkan harbi, Seferberlik, Çanakkale gibi tek bir kelime ile ifade edilen bazı tarihî olaylar milletimizin fertlerinde çeşitli çağrışımlar uyandırır. Hem fertlerin hayatını hem de toplumu derinden sarsmış, tesirleri uzun uzadıya devam eden bu savaşlar, o kadar derinden yaşandığı halde, sanat eserlerinde geniş ölçüde işlenmemişlerdir. Bu durum gerçekten şaşırtıcıdır. Bir bibliyografya hazırlanmağa kalkışıldığında, sayı olarak bazı şeyler ortaya konulabilse de maalesef, bunların da çoğu ilerde yazılmasını beklediğimiz büyük eserler için bir ham malzeme mahiyetini taşımaktadır. (s.111)

Mat çalışmasında şunları kaydeder: “Taşımış olduğu bu büyük öneme rağmen Çanakkale Muharebelerinin, Türk romancılığında yeteri kadar ve hak ettiği ölçüde işlendiğini söylemek, oldukça güçtür” (2007, s. 82). Uğurcan Çanakkale'ye dair şiirler, hikâyeler, arka planda Çanakkale'yi işleyen romanlar ve Mustafa Necati'nin Çanakkale konulu romanları ile Mehmet Niyazi, Buket Uzuner, Turgut Özakman'ın Çanakkale konulu romanlarına temas ettikten sonra: “Çanakkale Savaşı edebiyatı hakkındaki bu kısa inceleme bize savaşın başarısı kadar büyük bir edebiyatın meydana gelmediğini göstermektedir” çıkarımında bulunur (2017, s. 447). Yılmaz'ın aynı konudaki ifadesi şöyledir: “Çanakkale Savaşları'nın tarihi misyonu da göz önünde bulundurulduğunda, Türk romancılığı içerisinde

beklendiği ölçüde ve yeterli oranda ele alınıp işlenebildiğini söylemek maalesef oldukça güç görünmektedir.” (2017, s. 417). Doğan (2019), Gelenekten Modern-Postmodern Anlatıya Çanakkale Romanları adlı yüksek lisans çalışmasında şunları ifade eder:

Edebiyatımızda tarihi dönem dediğimizde akla gelen en önemli tarihi dönemlerden biri de Çanakkale savaşlarıdır. Ancak Çanakkale savaşları edebiyatımızda şiir, hikâye, tiyatro günlük, hatıra, mektup makale ve mülakat gibi türlerde işlenmiş olmasına rağmen roman türünde tek başına Çanakkale Savaşı uzun yıllar işlenmemiştir. (s. 42)

Türk romancıların Çanakkale savaşına ilgisizliğine ve bu konudaki roman eksikliğine neredeyse bütün araştırmacılar temas eder. Bu bir tespit hâlinde ortada durur. Asıl olan bu ilgisizliğin sebebinin ne olabileceğidir. Araştırmacılar, bu konuda bazı değerlendirmelerde bulunurlar. Gülemdam (2006) Türk romancılarının bu ilgisizliğine sebep olarak şunları gösterir:

Türk edebiyatında roman türünün olgunlaşma döneminin geç yaşanması, Türk milletinin tarihine altın harflerle yazılacak birden çok olayın var olması, Çanakkale savaşının hemen ardından Millî Mücadele'nin yaşanması ve romanın çok kısa sürede millî duygu ve düşünceleri yansıtmaya elverişli bir tür olmayışı gibi etkenler, bu savaşın Millî Mücadele'ye konu edilen romanlarda bir 'fon' olarak kullanılmasına sebep olmuştur. (s. 41)

Mat (2006) Türk romanının ilgisizliğini şöyle açıklar:

Bunda, büyük ölçüde bir “harp edebiyatı” geleneğinin olmaması kadar, art arda gelen savaşların ve kazanılan zaferlerin de etkisi söz konusudur. Nitekim, Çanakkale Muharebelerinden neredeyse hemen sonra başlayan Kurtuluş Savaşı ve bu savaşın ardından kazanılan büyük zafer, bir bakıma edebiyatçıların dikkatini daha çok bu olaya yönettelerine neden olmuştur. (s. 7)

Bu sebeplerin her biri ayrı gerçeklere işaret eder. Ancak Türk romanının 1989'a kadar konuya ilgisiz olmasının tam olarak anlaşılması başka çalışmaları da gerektirir. 1989'dan önce yazılan romanlarda Çanakkale savaşı sadece bir *fon*'dur. Yazılan romanların bir kısmı doğrudan cephede yaşananları anlatır, bir kısmı da Çanakkale savaşından sonraki yıllardan geriye dönüşlerle, dolaylı olarak Çanakkale savaşını konu eder.

Çanakkale savaşında Mustafa Kemal'in rolünün ne olduğu Türk tarihçilerinin, tarih araştırmacıları ve tarihe ilgi duyanların tartışma konularından biridir. Kimileri Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşına olağanüstü katkısı olduğu, o olmasa Çanakkale savaşının kazanılamayacağını düşünürken kimileri Mustafa Kemal'in Çanakkale'deki rolünün abartıldığını düşünür. Biz bu tartışmalı konunun romancıların eserine nasıl yansıdığını, Mustafa Kemal'in eserlerde nasıl anlatıldığını ortaya koymak amacıyla Çanakkale'yi konu eden romanların hemen hemen yarısına tekabül eden on romanı⁵ inceledik. Çanakkale savaşında Mustafa Kemal'in nasıl anlatıldığını ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmamıza ilk yayın tarihi kronolojisine göre, Mehmet Niyazi Özdemir'in *Çanakkale Mahşeri*, Rahmi Özen'in *Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde*, Buket Uzuner'in *Uzun Beyaz Bulut Gelibolu*, Mehmet Kaplan'ın *Tarihe Sığmayan Destan Çanakkale*, Serpil Ural'ın *Şafakta Yanan Mumlar*, İsmail Bilgin'in *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer*, Sevinç-Salim Koçak'ın *Çanakkale'de Çocuklar da Savaştı*, Turgut Özakman'ın *Diriliş Çanakkale 1915*, İsmail Bilgin'in *57. Alay Çanakkale*, Sezen Özöl'un *Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez* adlı romanlarını dâhil ettik. Romanlarda Mustafa Kemal'e çok fazla yer verildiğini gördük. Bu sebeple çalışmayı iki kısım hâlinde yayımlamaya karar verdik. Makalenin birinci kısmında, 25 Nisan 1915'te Çanakkale'de kara savaşları başlayınca kadar Mustafa Kemal'e ne kadar

⁵ Bu romanlar; Celal Mat'ın, kaynakçada da belirtilen *Çanakkale Muharebelerini Konu Edinen Romanlar Üzerine* adlı makalesinde (başka bir çalışmada ayrıca konu edeceğimiz için Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun 3 ciltlik Çanakkale romanları yerine Türkiye'de çok satan bir Çanakkale savaşı romanı olan *Diriliş Çanakkale 1915*'yi dâhil ettik) konu edilen romanlardır.

yer verildiğini: *Deniz Savaşlarından Önce Mustafa Kemal, Deniz Savaşlarından Kara Savaşlarına Kadar Mustafa Kemal* başlıkları altında inceledik. Bu ikinci çalışmada *Kara Savaşları Başlangıcından Anafartalar Savaşlarına Kadar Mustafa Kemal, Anafartalar Savaşlarında Mustafa Kemal, Savaşın Sonra Mustafa Kemal, Çanakkale Kahramanı Olarak Halk Zihninde Mustafa Kemal* başlıkları altında; kara savaşlarından savaşın sonu ve sonrasında kadar Çanakkale romanlarında Mustafa Kemal'in ne şekilde ele alındığını/anlatıldığını, ona eleştirel bakılıp bakılmadığını ortaya koyduk.

III. Çanakkale Savaşlarında Mustafa Kemal

3.3. Kara Savaşları Başlangıcından Anafartalar'a Kadar Mustafa Kemal

Diriliş Çanakkale 1915'te denizden Çanakkale'yi geçemeyen müttefik kuvvetler karaya asker çıkarmayı planlar. Türk tarafında herkes gergin bir şekilde bu çıkarmanın nereye yapılacağını bekler. Mustafa Kemal 25 Nisan 1915'te düşman kuvvetlerinin Arıburnu'na çıkarma yaptığını öğrenir (Özakman, 2015, s. 237). Mustafa Kemal'e göre düşmanlar Eceabat, Kilitbahir yolunu açmak için Kocadağ ile Kabatepe'yi ele geçirmek ister. Çünkü Kocadağ, Gelibolu yarımadasının kilidi mahiyetindedir. Orası alınırsa, yani o kilit açılırsa Türk tarafı için işler çok kötüye gidecek belki de savaş kaybedilecektir. Mustafa Kemal, süvari bölük komutanına çıkarmaya başlayan düşmanın neler yaptığını kendisine rapor etmesini emreder. Ayrıca Kolordu Komutanı Esat Paşa'yı arayıp düşman çıkarmasına dair bilgi almak için uğraşır. Ancak kolordunun çıkarma ile ilgili bilgisi yoktur. Halil Sami Bey'den Mustafa Kemal'e bir telefon notu gelir. Halil Sami Bey, ani çıkarma karşısında tek başlarına düşmanı kıyıda tutamayacakları, düşmanla başa çıkamayacakları ve onların kıyılara yerleşmelerine engel olamayacaklarını bildirir. Takviye amacıyla Mustafa Kemal'den, Arıburnu'na bir tabur asker göndermesini ister. Mustafa Kemal kolordunun emrini beklemeden, ordu yedeği olarak tutulan tümenin bir alayı ve bir dağ bataryası ile hemen harekete geçip Arıburnu'na gitme kararı alır. Romanın anlatıcısına göre Mustafa Kemal'in bu kararı, *tarihin akışını değiştirir*. O, *kolordu emri almadan* harekete geçmiştir. Bu kararı; mesleğinden atılmasına hatta idam edilmesine sebep olabileceksen o, bunların hiçbirini dikkate almadan doğru bildiğini yapar (s.238).

Şafakta Yanan Mumlar'da Mustafa Kemal'in anlatıldığı kısım çok fazla yoktur. Mustafa Kemal'in rolü 113. sayfadan itibaren anlatıcının ifade ve bakış açısıyla anlatılır. Çıkarmanın ilk günü olan 25 Nisan 1915'in pazar sabahında Anzakların, Çanakkale'nin içlerine kadar ilerlediği ifade edilir. Anzaklar, Türklerle karşılaştıklarında, Türklerin cephanesinin az, hatta atacak kurşunlarının dahi olmadığını fark ederler. Türkler geri çekilmeyi, kaçmayı düşünür. Türk kuvvetleri bu düşüncedeyken karşılarına Yarbay Mustafa Kemal çıkar. Mustafa Kemal, onlara: "Düşmandan kaçılmaz!" der. "Cephanemiz yok" dediklerinde, "Süngünüz de mi yok?" diye sorar (Ural, 2015, s. 114). Bunun üzerine askerler süngülerini takar ve Anzak birliklerinin üzerine yürür. Anlatıcıya göre, bu çıkarmanın seyrini değiştirir ve Anzakları kıyıda tutar. Anlatıcı, Mustafa Kemal'in: "Kazandığımız an, bu andır" değerlendirmesini aktarır. Anlatıcı; savaşın zaferle bitmesinin, çarpışmalar sırasında Mustafa Kemal'in kolordunun yönetimini eline alması ve Anzakları, ilerledikleri tepelerden geri püskürtmesi olduğunu söyler (s.113).

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez'de, Yarbay Mustafa Kemal, Arıburnu'nda karaya ilk atışlar başlayınca şaşırmaz. Çünkü onun ön görüşü ve askerî deneyimi Anzak komutanı Hamilton'ın aşılması ve savunması zor olan Anafartalar ve Arıburnu'na çıkarma yapacağını tahmin edecek kadar fazladır (Özol, 2017, s. 75). Çıkarma gerçekleştiğinde, Yarbay Mustafa Kemal ve askerleri yedek ordu olduğundan Mustafa Kemal emirsiz harekete geçemez. Kolordu komutanı Esat Paşa'ya telefonla ulaşmaya çalışır ancak ulaşamaz. Savaş kilit bir noktadadır. Zira bu çıkarma doğru ise Conkbayırı ve Kocaçimen'in ele

geçirilmesiyle Anzakların boğazlara inmesi çok uzun sürmeyecektir. Ancak bu bir şaşırtma harekâtı ise bu kez Mustafa Kemal emre itaatsizlikten mahkemeye verilecektir. Ancak o, yaratılışı gereği, görmezden gelecek, susacak biri olmadığından tüm sorumluluğu üzerine alır ve askerlerine, hücum emri verir (s. 76). Sayısı on bini bulan Anzak askerine direnemeyen Türk askerleri kaçırmaya başlar. Bunu gören Mustafa Kemal: “Neden kaçıyorsunuz” diye sorar. Askerlerden cephanelerinin kalmadığı cevabını alır. Onlara: “Cephaneniz yoksa süngünüz var, tam ileri” emri verir (s. 78). Askerler, süngülerle mücadele ederken Mustafa Kemal, bir cephe komutanı gibi, at sırtında tepeden tepeye koşar, emirler verir. İngiliz donanmasının kırk dört topçu bataryasına karşılık elindeki beş topçu bataryasıyla alabileceği bütün önemleri alır (s. 79). Anzaklar sahil şeridinden kara içlerine doğru ilerleyemeye çalışırken 72. Alay’ın alay postasından bir onbaşı, bir kâğıtla gelir, kâğıdı yüzbaşıya verir. Emirde, 72. Alay’ın Mustafa Kemal’in emrine verildiği ve Yarbay Mustafa Kemal’in taarruz emri vereceği yazılıdır (s. 89).

İbrahim Ağa, Seddülbahir cephesinde zorluklar karşısında bir Alman albayının taburunu terk edip gitmesiyle rezil olduğunu, savaşın daha birinci günü 57. Alay Komutanı Mustafa Kemal’in: “Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölüncüye kadar geçecek zaman içinde yerimizi başka kuvvetler ve kumandanlar alabilir” sözlerini hatırlatır. Onun tutumunu, ‘biz’ diyerek kendisini de savaşan askerlerle bir tuttuğu için över (Özol, 2017, s. 169).

57. Alay Çanakkale’de İzzettin Bey, Mustafa Kemal’in yanına gelir. Soluk soluğa kalan İzzettin Bey; Maltepe’deki 77. Alay Komutanı’nın sabah 05.10’da aradığını, düşman donanmasının Kabatepe sahillerini bombalamaya başladığını ve Kabatepe’nin kuzeyinden de bazı top seslerinin duyulduğunu aktarır. Mustafa Kemal’in zihninde parçalar birleşir. Hemen 57. Alay’ın hazırlanmasını, askerlere sıcak çorba verilmesini ve Hüseyin Avni Bey’in konuşmak için yanına çağrılmasını emreder. Hüseyin Avni Bey’e Kabatepe’den bir çıkarma yapıldığını, ilk duruma göre bölgeye ne kadar kuvvet çıkarıldığı hakkında bilgilerinin olmadığını, 57. Alayın derhal hazırlıklarını yapmasını, her an harekâta hazır beklemelerini emreder (Bilgin, 2020, ss. 223-224). Mustafa Kemal, son durumla ilgili telefon bekler. Ancak arayan olmaz. Bu belirsizlik hâli içinde çılgına döner. İzzettin Bey, Mustafa Kemal’e 9. Tümen komutanlığından bir rapor getirir. Raporda düşmanın Arıburnu ve Kabatepe arasında karaya asker taşımaya başladığı bilgisi bulunur (s. 237). Mustafa Kemal’in düşündüğü gerçekleşmiş, düşman Arıburnu’ndan karaya çıkmaya başlamıştır. Bu harekâtın devamı Conkbayırı istikametine oradan da Kocaçimen’e doğru olacaktır. Mustafa Kemal’in Sofya’dan beri beklediği o an gelir, kendisine tarihî bir görev düşer. Mustafa Kemal, İzzettin Bey’e, Esat Paşa’ya ulaşması görevini verir. Ancak o, bir türlü Paşa’ya ulaşamaz. Askerler hazır vaziyette bekler. Mustafa Kemal, eli kolu bağlı bir durumdadır, kendi kararını veremez. Telefoncu bir er, o anda elinde bir kâğıtla gelir. Kâğıt, 9. Tümen Komutanı Halil Sami Bey’endir. Mustafa Kemal kâğıdı tek solukta okur. Albay Halil Sami Bey, Arıburnu’na çıkarmayı bildirmiş ve bölgeye Eceabat’taki 27. Alay’ı hareket ettirmiştir. Ayrıca tümenin Sarafim Çiftliği’nde bulunan diğer kısımlarını da alarak harekete geçmiştir. Mustafa Kemal raporu okurken nihâyet III. Kolordu Komutanı Esat Bey’e ulaşılır. Esat Bey, telefonda Mustafa Kemal’e çıkarmanın gerçek mi yoksa şaşırtma mı olduğunu bilmediklerini, ordu komutanı Liman von Sanders’in Bolayır’da olduğunu, beklemeleri gerektiğini bildirir. Mustafa Kemal bekleme taraftarı değildir. Beklemek ona göre zaman kaybidir ve düşmanın daha da ilerlemesi demektir. Anlatıcıya göre, Mustafa Kemal o anda, belki de *vatanın kaderini değiştirecek bir karar alır*. Ordu komutanının hareket emri yokken, kimselere ulaşılmazken askerlerin, çıkarma yapılan yere doğru derhâl yola çıkmasını emreder (s. 226-229). Bunlar yaşanırken saat 09.00’dır. Mustafa Kemal bir taraftan ordu ve kolordu komutanlarına ulaşamamanın verdiği sıkıntıyı yaşar, diğer yandan 27. Alay’ın durumunu düşünür. Saat 09.30’da 9. Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey bir rapor getirir. Raporda, düşman birliklerinin Kabatepe kuzeyindeki sırtları sarmakta olduğu ve buraya en yakın birlik olan Maltepe’deki 77. Alayın bir taburunun Kabatepe’nin

kuzeyindeki Arıburnu'na karşı olan sırtlara sevk edildiği yazılıdır. Mustafa Kemal artık, emir bekleme, emir alma zamanı olmadığını düşünür. Her sonuca razı olarak ve tüm mesuliyeti üstlenerek 9. Tümen karargâhına yollanmak üzere şunları yazdırır:

- 1- Düşmanın Arıburnu civarındaki çıkarma teşebbüsü diğer yerlerden ciddidir.
- 2- Süvari bölüğü (emir almıştır) 57. Alay ve cebel bataryası, bir sıhhiye müfrezesi Kocadere batısındaki sırtlara hareket edecektir. (Bunlara ben şimdi şifahen emir vereceğim.)
- 3- Tümenin geri kalan kuvvetleri harekete hazır bulunacaktır.
- 4- Ben dahi düşmana karşı hareket eden müfreze ile beraber olacağım. İcap ederse geri kalan kuvvetlere de katılacağım.
- 5- Tümen karargâhında kalan tümenin Erkan-ı Harbiyesi ile irtibatla bulununuz.
- 6- Karargâh Bigalı Köyünün doğusunda sırtta ve değirmen yakınındadır.

19. Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal. (Bilgin, 2020, s. 232)

Böylelikle 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal, 57. Alay Komutanı Hüseyin Avni Bey ve askerler Kocaçimen'e doğru yola koyulur. Düşman keşif uçakları zaman zaman üzerlerinde uçar, bazen derin vadilerden geçerek bazen sulara dalarak ilerlerler. Alay, zorlukla yol almaya devam ederken Ören Ardı denilen vadiye indiklerinde Mustafa Kemal ve beraberindekiler fikir alışverişinde bulunup en kestirme yolun batıya doğru olduğu kanaatine varır, yola devam ederler (Bilgin, 2020, s. 239). Sarp ve karmaşık yollardan geçerken Mustafa Kemal birini görür. Başta düşman askeri sanır, ancak gelen bir Türk subayıdır. Subay, yol bulmak üzere Mustafa Kemal'in önden gönderdiği topçu tabur komutanıdır. Komutan mahcup bir edayla yolu bulamadığını, geri dönmek istediğinde ise kaybolduğunu söyler. Mustafa Kemal tabur komutanına kendilerine katılmasını söyler. Herkes uzun yol ve yorgunluk sebebiyle ter içindedir ama düşmandan önce Conkbayırı'na ulaşırlar. Gördükleri karşısında şaşırırlar. Arıburnu açıklarında düşmanın onlarca gemisi bulunmaktadır. Bu gemilerin orada olması karaya epey kuvvet çıkardıkları anlamına gelir. Mustafa Kemal, alıcı gözlerle etrafa bakarken yanındaki emir subayı Mustafa Kemal'e kaçan askerleri gösterir. Mustafa Kemal, gözcü askerler olması muhtemel yaklaşık on beş kişilik bu askerlere yaklaşır. Askerlere neden kaçtıklarını sorar. Askerler korku ile "düşman" diyebilir. Mustafa Kemal ilk başta etrafında kimseyi görmez. Bir er, eli ile tepeyi gösterdikten sonra, askerin gösterdiği yöne başını çevirir. Elini kolunu sallayarak ilerleyen düşmanları görür. Her şeyi göze alarak: "Düşmandan kaçılmaz" diye haykırır. Askerler cephanelerinin tükendiğini söyler. Mustafa Kemal: "Cephaneniz yoksa süngünüz var" diyerek düşmandan kaçılmayacağını ifade eder (s.239). Bu emir üzerine Türk askerleri kasaturalarını tüfekleri ucuna takarlar.

Çanakkale'de Çocuklar da Savaştı'da Mustafa Kemal ilk kez Anzakların Arıburnu'na yaptıkları çıkarmada görünür. Anzak birliklerin Kabatepe kumsalı üzerinden çıkarma planladıkları halde sarp kayalıkların bulunduğu Arıburnu'ndan çıkarma yaparlar. Bu çıkarma sırasında birkaç cephede aynı anda savaşan Türk askerlerinin mermi ve topları azalır, 27. Alaydan sadece bir bölük kalır. Her ne kadar çalılarla kaplı arazide düşmanın ilerlemesi yavaş olsa da onların bu güç durumda Türk askeri zayıf bir ateşle karşılık verirler. Türk askerlerinin umutlarının azaldığı anda, anlatıcının aktarıyla: "Tam o günlerde, yeni bir komutan çıktı tarih sahnesine. Adı Mustafa Kemal" dir (Koçak & Koçak, 2006, s. 50). Mustafa Kemal, tarih sahnesinde yer edinecek bir kişidir. Onu tarihe mal eden olay ise Türk askerlerinin geri çekildiğini gördüğünde: "Türk askerine kaçmak yakışmaz" demesidir. Askerler mermileri kalmadığı için geri çekildiklerini, geri çekilmekten başka çarelerinin olmadığını söyler. Mustafa Kemal gurleyerek: "Size ölmeyi emrediyorum" der. Vatan uğruna etten, candan bir siper oluşturmak ister. Mustafa Kemal, bu emri verdikten sonra erlerin şehit olduğunu görür. 27. Alay'dan geri kalan askerlerini destek için Arıburnu'nda canhıraş mücadele eden askerlerin yanına yollar. Bu karar, anlatıcıya göre, doğru ve

yerindedir. Mustafa Kemal bu emri verip destek kuvveti yollamakla kalmaz. Kendisi de askerlerinin yanına koşar, askerleriyle birlikte savaşır, onlara güç ve moral verir (s. 51). Mustafa Kemal, bu tutumuyla üstün bir komutandır. Böyle bir komutan ile bu savaş elbette kazanılır. Anlatıcı, Mustafa Kemal için *büyük insan* sıfatını kullanır. Onu böyle yapan her zaman yaptığı gibi başarıları tüm askerlere hatta tüm ulusa mal etmesi, Türk askerinin gücüne ve kahramanlığına inanmasıdır.

Diriliş Çanakkale 1915'te Mustafa Kemal, sorumlu olduğu alayın başında Arıburnu'na doğru hücum eder (Özakman, 2015, s. 239). Kanlısirt'taki büyük mücadeleye yardım etmek için yürür (s. 248). Yaveri, Teğmen Kazım, Tümen Başhekimisi, Topçu Taburu Komutanı, 57. Alay, dağ bataryası ve sağlık müfrezesi Kocadağ yolundadırlar, hiç durmadan yürürler (s. 249). Arıburnu'nda Anzak askerlerine karşı cansiperane savaşan Őefik Bey ve askerleri, çok sıkıştıkları bir sırada, Mustafa Kemal ve askerlerinin sabahleyin yardım için yola çıktığını öğrenir. Őefik Bey, Mustafa Kemal'in kararından dolayı Allah'a dua eder: "Yalnız alayın değil, yalnız Arıburnu'nun değil, Boğaz, dolayısıyla İstanbul'un da kurtulduğunu" düşünür (s. 264). Őefik Bey, kendi askerleri arasında bir gevşeme olmasın diye Mustafa Kemal'in askerlerinin kendilerine yardıma gelmek üzere olduğunu onlardan saklar. Mustafa Kemal'e bir haberci göndererek alayının durumu hakkında bilgi verir ve kendisinin emrine girdiğini söyler (s. 265). Mustafa Kemal ve 57. Alay, Kocaçimentepe ile Conkbayırı tepelerine ulaşır. Askerler yorulmuştur, Mustafa Kemal onları dinlendirir. Kendisi, Conkbayırı'na çıkan bir vadiden yürümeye devam eder, askerler arkadan gelecektir. Conkbayırı'na varınca buradan Arıburnu Koyu'ndaki savaş ve taşıt gemilerini görür. Onları izlerken geri çekilen Türk askerlerini fark eder. Hemen karşıda Anzak askerleri vardır ve aralarındaki mesafe sadece 1 km'dir. Mustafa Kemal, çekilen Türk askerlerini durdurur ve yüksek sesle süngü takıp yere yatmalarını emreder. Anzak birliğinin komutanı Teğmen Tulloch da emrindeki kendi askerlerine aynı Şeyi yaptırır. Anlatıcıya göre, tam bu sırada, Teğmen Tulloch askerlerini yere yatırmayıp doğrudan Mustafa Kemal'e ateş ettirse ve vurmayı başarsa *tarihin akışı* değişecektir (s. 265). Mustafa Kemal, askerleri ile yetişince Anzaklar geri çekilir, durum biraz sakinleşir. Mustafa Kemal etrafındaki komutanları toplar ve buldukları yerin önemini anlatır. Buraların kesinlikle kaybedilmemesi gerektiğini söyler. Tüm tabur ve bölük komutanlarına gerekli emirleri verir (s. 266). Aşağlara, koya doğru bakar ve Şehit defterine gönüllü yazılmak için Kocadağ'dan bir sel gibi Anzaklar üzerine akan Türk askerlerine bakar, onlarla gurur duyar (s. 267). İlk saldırıların kargaşa, heyecan ve paniği yaşanırken Mustafa Kemal; Maltepe'de Esat Paşa ile karşılaşır. Mustafa Kemal, ona sabahtan itibaren yaşananları özetler. Düşmanın Kumtepe'ye çıkarma yaptığını söyler. Kumtepe, Kabatepe ile Seddülbahir arasında Kilitbahir platosuna açılan bir yerdir ve çok önemlidir. Mustafa Kemal, Arıburnu'nu 27. ve 57. Alaylara bırakıp; iki alayı ile bu tehlikeli çıkarmayı durdurmak için hareket eder (s. 271). Soruşturulunca Kumtepe'ye bir çıkarma olmadığı anlaşılır. Genç bir asker heyecandan yer isimlerini karıştırıp yanlış bilgi vermiştir. Böylece herkes rahatlar. Esat Paşa, Mustafa Kemal'den askerlerinin tamamı ile Arıburnu'na hareket etmesini ister. Böylece Mustafa Kemal, düşmanı denize dökmek için Conkbayırı'na hareket eder (s. 272). Conkbayırı'nda Türk askerinin Anzaklara karşı amansız mücadelesini görür (s. 281). Kara çıkarmasının ilk günü sonunda onca ateş rağmen askerlerini denetlemek için cephe hattına gelir. Onun bu hali, asker ve subayların dikkatini çeker (s. 282). Mustafa Kemal askerinin durumunu siper siper inceler. Ertesi gün doğarken Kurmay başkanı İzzettin Bey'le Kocadere'de bir köy evinde kurulmuş olan telefon merkezine uğrar (s. 283). Kolordu ile irtibat kurup takviye isteyecektir. Bu sırada yanına Trablusgarp'ta savaşırken tanıştıkları Binbaşı Hacı Mehmet Emin Bey gelir. Alaylarının çil yavrusu gibi dağıldığını, savaş alanından kaçtığını, kendi alay komutanını bulamadığı için Mustafa Kemal'in yanına geldiğini söyler. Mustafa Kemal 77. Alay'ın savaştığı taraftan geceleyin neden bilgi gelmediğini ve Anzakların niçin denize sürülemediğini böylece anlamış olur. Mustafa Kemal, 77. Alayın, Kocadere batısında toplanmasını, kaçan biri olursa vurulmasını emreder. İzzettin Bey'den durumu incelemesini ister (s. 296).

57. *Alay Çanakkale*'de Mustafa Kemal, emir subayı, yaveri, sertabip ile topçu tabur komutanı yere yatıp tabancalarını çıkarır. Mustafa Kemal'in haykırışını duyan Anzak askerleri de Türk askerleri gibi yere yatar. İki taraf da beklemeye başlar. Mustafa Kemal yanındaki subaylara: "hemen geri dönün, takviye gelsin" emri verir. 57. Alay'ın mola verdiği yere gelen iki subay durumu bildirir. Ata Efendi ve 6. Bölük Komutanı Üsteğmen Hamit Bey, Mustafa Kemal'in yanına gelir. Mustafa Kemal 261 rakımlı tepede mevzilenen düşmana hücum edilmesi emrini verir. Ata Efendi ve üsteğmen askerlere emirler yağdırır, onları sağa sola gönderir. Taş, toprak "Allah, Allah" nidaları ile inler ve düşman üzerine hücum edilir. Hücum, gelen destek ve askerlerin vatani kurtarma aşkıyla başarılı olur, düşman püskürtülür. Ancak Mustafa Kemal, düşmanın mutlaka denize dökülmesi gerektiğini düşünür. Topçular, Anzak askerleri üzerine amansız ateş eder. Dürbünü ile bir süre atışları izleyen Mustafa Kemal düşmanın denize dökülmesini emreder. Komutanlarına: "Size ben taarruzu emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum! Biz ölünceye dek geçecek zaman zarfında yerimizi başka kuvvetler ve kumandanlar alabilir" der. Mustafa Kemal'in bu konuşması herkes üzerinde derin bir etki uyandırır. Komutanlar kılıçlarını çeker, düşmanı geri püskürten askerlerin arkasında duruma göre gerekli yönlendirmeleri yaparlar (Bilgin, 2020, ss. 242-250).

Mustafa Kemal doğru bir karar vermiştir. Artık çıkarma yapılan yerleri kesin olarak bilirler. Mustafa Kemal'in doğru ve yerinde kararı ile Conkbayırı yönünden yapılan taarruz başarılı olur. Ancak Anzaklar karaya asker çıkarmaya devam eder. 57. Alayı destekleyecek kuvvet gerekmektedir. Mustafa Kemal destek isteğini III. Kolordu Komutanı Esat Paşa ile görüşür. Esat Paşa, Mustafa Kemal ile hemfikirdir ve sorumluluğu üstlenerek 57. Alay'a destek olmak üzere iki alayla birlikte 27. Alay'ı da onun emrine verir. Her ne olursa olsun düşmanın denize dökülmesini emreder. 72. Alay, Conkbayırı'na yetişir. Mustafa Kemal dört alay ile saldırı hazırlığına başlar (Bilgin, 2020, ss. 59-60).

Çanakkale hakkında birden fazla roman yazan İsmail Bilgin, *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer*'de karadan çıkarma çabalarını anlatır. Mustafa Kemal yarbay rütbesi ile Bigalı köyünde okuyucu karşısına çıkar. Mustafa Kemal burada düşman kuvvetlerinin karaya nereden çıkarma yapacağını düşünür. O, çıkarmanın Arıburnu'ndan olacağını düşünür. Kendisine son durum raporlarının gelmesini bekler. Çünkü tahmini olsa da raporlara göre hareket edecektir. Bu sırada, 77. Alay Komutanı Saip Bey'in Arıburnu kıyılarına çıkarma yapıldığı raporu gelir. Okuyunca Mustafa Kemal'in sarı yüzü daha da sararır (Bilgin, 2006, s. 138). Endişesi, düşmanın Arıburnu'nda tutunması, Kocaçimen'e kadar ilerlemesi ve böylece Gelibolu yarımadasını kuzeyden ele geçirerek güneye yürümesi, Türk askerinin iki düşman ateşi arasında kalmasıdır. Mustafa Kemal düşmanın neler yapabileceğini iyice düşündükten sonra kendisine bağlı süvari bölüğünün komutanını çağırır. Ona, süvari bölüğünün hızla Kocaçimen Tepe'ye gitmesi ve düşmanla karşılaşılması durumunda son er kalana kadar çarpışması, Kocaçimen Tepe'nin düşmesine kesinlikle izin verilmemesi emrini verir. Süvari bölüğünün yetersiz kalacağını düşündüğü için yarbay Hüseyin Avni Bey komutasındaki 57. Alay'la beraber kendisi de Kocaçimen Tepe'ye gitmeye karar verir (s. 139). Yarbay Mustafa Kemal 57. Alayın askerleriyle Kocaçimen Tepe'ye gelir. Askerler çok yorgun olduğu için onlara 10 dakikalık dinlenme molası verir. Yanındaki altı kişiyle birlikte keşif yapmak ister (s. 147). Bu sırada cephaneleri bittiği için Anzak kuvvetleri karşısında geriye doğru çekilen Türk askerleri ile karşılaşır. Askerler cephaneleri bittiği için geri çekildiklerini söyleyince Mustafa Kemal onlara: "Cephaneniz yoksa süngünüz var" der ve süngü takıp yere yatmalarını emreder (s. 148). Yanındakilere, dinlenmekte olan 57. Alay askerlerini acilen çağırmasını emreder. Türk askerleri süngü takıp yere yatınca Anzaklar şaşırıp duraklar. 57. Alay askerleri gelince Mustafa Kemal onlara kısa bir konuşma yapar: Konuşmasında: "Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında, yerimize başka kuvvetler ve komutanlar kaim olabilir" der (s. 148). Türk ve düşman kuvvetlerinin adeta göğüs göğse mücadele ettiği o anda onlara ölümü emreder. Anlatıcı,

Mustafa Kemal'in daha sonra hatıralarında anlatacağı Türk ve Anzak kuvvetleri arasında geçen boğuşmayı-çarpmayı anlattığı: “Karşılıklı siperler arasındaki mesafemiz sekiz metre” diye başlayan meşhur hatırasına yer verir (s. 149). Mustafa Kemal, askerine ölmeyi emretmiştir. Her iki tarafın askerleri birbirine girer. Mustafa Kemal'in şahit oldukları inanılmazdır.

Diriliş Çanakkale 1915'te kara savaşının en hareketli ikinci gününde, Liman Paşa Gelibolu'dan Eceabat'a, oradan Maltepe'ye gelir. Burada 3. Kolordu karargâhına yerleşir. Liman Paşa, Mustafa Kemal'in izinsiz hareket ederek korkunç bir felaketi önlediğini, kendisini bir gün içinde yenilen bir komutan olmaktan kurtardığını öğrenir. Daha sonra bunu hiç unutmaz (Özakman, 2015, s. 303). 19. Tümen komutanı Yarbay Mustafa Kemal 26 Nisan 1915'te karargâhını, Arıburnu cephesini görerek yönetebileceği uygun, yüksek bir yerde kurar. Burası daha sonra Kemalyeri olarak anılacaktır (s. 308).

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez'de İbrahim Ağa, Mehmet Çavuş ile konuşurken Anzaklar'ın Arıburnu çıkarmasını, Yarbay Mustafa Kemal'in emir almadan 57. Alay'ı taburlar hâlinde Anzaklar'ın üzerine yönlendirdiğini, kendi alaylarının da Mustafa Kemal'in emrine verildiğini ve gece taarruza çıkacağını öğrenir (Özol, 2017, ss. 92-93). Mücadele iki gün aralıksız devam eder. İkinci günün akşamına doğru Üçüncü Kolordu komutanı Yarbay Fahreddin, Mustafa Kemal'i, Conk Bayırı'nın güneyinde bir sırtın Boğaz'a bakan yamaçlarındaki karargâhında bulur. Kendisini, gösterdiği büyük mücadele ve direnişten ötürü tebrik eder, karargâhın daim olarak orada kalıp kalmayacağını sorar. “Evet” yanıtını alınca “buranın adının ne” olduğunu sorar. Kesin bir cevap alamayınca Yarbay Fahrettin buranın adının “Kemal Yeri” olması önerisinde bulunur. Mustafa Kemal memnuniyetini göstermek için gülümsemek ister. Ancak iki gecedir uykusuz olan gözleri buna müsaade etmez. Bu konuşmanın hemen ardından Mustafa Kemal, “takviye kuvvetlerinin ne zaman ulaşacağını” yarbaya sorar: Anlatıcı burada Mustafa Kemal'in yorgun yüzüne ve yorgunluk belirtisi olarak yüzündeki kasılmalara dikkat çeker (s. 132).

Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer'de: “Yarbay Mustafa Kemal Bey kendilerinden üstün düşmanlara karşı koyduğu” söylenir (Bilgin, 2006, s. 170). Romanın 183. sayfasında anlatıcı; Çanakkale'de Anzak ve İngilizlerden esir alınan çok önemli olduğunu çünkü bu askerlerden hem bilgi hem de birtakım belge, harita, kroki alınan mümkün olduğunu ifade eder. Bu meyanda Mustafa Kemal'in, Teğmen Peterson adlı bir İngiliz askeri esir olarak 27 Nisan'da, 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa gönderdiği ifade edilir (s. 183).

57. Alay *Çanakkale*'de, Mustafa Kemal'in Türk askerlerine olduğu kadar düşman askerlerine davranışlarının onun insana verdiği değeri ve sevgiyi gösterdiğini söylenir. Anzakların kara çıkarması ile başlayan taarruzları esnasında düşman birliklerinden birkaç subay esir düşer. Esir subayları Mustafa Kemal'in yanına getirirler. Mustafa Kemal, subaylara sigara ikram eder. Ardından aç olduklarını tahmin ederek yiyecek bir şeyler getirtir. Esirler aç olmalarına rağmen yemeği reddeder. Sebebi sorulduğunda Türklerin kendilerini zehirleyeceklerinden korktuklarını, Türklerin kendilerine çok kötü anlatıldığını söylerler. Esirlerin sözlerine Mustafa Kemal güler. Kendilerine söylenenlerin yalnızca propagandadan ibaret olduğunu, esirlere asla kötü muamele yapılmadığını söyler. İkram ettikleri yiyeceklerden de ilk olarak kendisi yer. Esirlerin güvenini kazanır. Esirleri bir gece misafir etme ve ertesi gün III. Kolordu Komutanı Esat Paşa'ya gönderme kararı verir (Bilgin, 2020, s. 267).

Uzun Beyaz Bulut Gelibolu'da tarih verilmeden bir olay aktarılır. Bu olay esir alınan bir Anzak askerinin anısı olduğu için bu kısma aldık. Roman kahramanlarından Alistair John Taylor'ın (Gazi Alican Çavuş) mektuplarından birinde şunlar yazılıdır:

Türk subayları çok kibar, centilmen, Avrupai tiplerdi. Rahatlıkla Fransızca ve Almanca

konuşuyorlardı. İçlerinden bir tanesi uzun boylu, mavi gözlü ve sarışındı. Bakışları güçlü, gururlu, kendisi yakışıklıydı. Etrafında koşutran askerlerin onu çok sevdikleri belli oluyordu. Türk subay bizleri dikkatle süzdü, başıyla selamladı, Fransızca olarak hatırımızı sordu. Sesi gururlu ve kalındı. (Uzuner, 2002, ss. 134-135)

Bu anlatımda doğrudan Mustafa Kemal ismi geçmez. Anzak askeri Alistair John Taylor'ın anlattığı kişinin Mustafa Kemal olduğu açıktır.

57. *Alay Çanakkale*'de Anzak birliklerine saldırılar yapılırsa da onlar denize dökülemez. Mustafa Kemal, özellikle 27. ve 57. Alay'ın çok yorgun ve çok kaybı olduğunu bilir yine de düşünceli bir hâlde bir taarruz planı yapar. Amacı düşmanı kıyı şeridinde yerleşmeden bütünüyle denize dökmektir. Türk askerlerinin yorgun ve fedakâr bir şekilde savaştığının farkındadır. Taarruz planını Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve Yarbay Servet Bey'e söyler. İki komutan hiç itiraz etmeden Mustafa Kemal'in emrini kabul eder. Saat 21.00'da başlayan taarruzda ilerleme sağlanır ama düşman yerinden sökülemez. Mustafa Kemal öfkelenir. Ertesi sabah, karargâhında hiç konuşmadan sık sık haritaya bakar, alay komutanlarıyla istişare ederek kayıpları tespitte çalışır. O, düşmanı denize dökmeye kararlıdır. 28 Nisan 1915 sabah saat 07.30'da taarruza geçme kararı alır. Bu arada Enver Paşa ile Liman von Sanders de Eceabat'a gelir. III. Kolordu Komutanı Esat Paşa ile cepheyi gezer ve ardından Mustafa Kemal'in karargâhına giderler. Enver Paşa, Mustafa Kemal'i tebrik eder, taarruz planına hiç müdahale etmez. Taarruz başlar, kayıplar verilir fakat düşmanın bir karış bile ilerlemesine müsaade edilmez (Bilgin, 2020, ss. 294-303). Ertesi gün cephede sevindirici bir olay yaşanır. Biraz daha sakinleşen cephede III. Kolordu Komutanı Esat Paşa, Mustafa Kemal'e, Gümüş İmtiyaz Muharebe Madalyası takdim eder, başarılarından dolayı tebrik eder. Madalyayı alan Yarbay Mustafa Kemal 57., 27., 64. Alay komutanlarına, İzzettin Bey'e ve emir subaylarına nişan vererek şöyle der: "Bu madalyayı sadece ben almadım. Tümenim aldı. Sizlerle birlikte aldık. Şimdi ben de size teşekkür ediyor ve bugüne dek gösterdiğiniz başarılar için nişan takdim ediyorum. Tebrik ederim" (s.304).

Diriliş Çanakkale 1915'te Liman Paşa'nın, Arıburnu cephesine takviye kuvvetler göndermesi beklenir. Çünkü burada takviye kuvvete ihtiyaç vardır. Üçüncü gün sonunda da takviye gelmez. 27 Nisan sabahı 7.30'da Mustafa Kemal taarruz başlatır (Özakman, 2015, s. 311). Bu da Mustafa Kemal'in kritik anlarda emir beklemeden önemli kararlar verme özelliğini gösterir.

Liman Paşa, Enver Paşa'nın emri üzerine, çıkarma yapılma ihtimaline karşı Saros körfezinde tuttuğu 5. Tümenin üç alayını, Mustafa Kemal'in emrine verilmek üzere Arıburnu'na gönderir. Çünkü çıkarma buraya yapılmış ve çok şiddetli çatışmalar burada yaşanmaktadır (Özakman, 2015, s. 325). Bu son kararlar Yarbay Mustafa Kemal'in emrinde 9 alay toplanmış olur. Bunların sadece üçü taze ve kayba uğramamış alaydır.

Liman von Sanders; yerini, saygınlığını, onurunu Mustafa Kemal'e borçlu olduğunu hissettiği için onun aleyhine olacak tasarruflarda bulunmaz. Ancak daha önce cephede görevlendirilmek üzere Enver Paşa'dan Albay Kannengiesser'i istemiştir. Arıburnu'nda şiddetli çatışmalar yaşanırken Albay Kannengiesser cepheye gelir. Liman Paşa'nın, Kannengiesser'e bir komutanlık bulması gerekir. Kannengiesser'i, Mustafa Kemal'in emrine verdiği 5. Tümenin komutanı olarak atar (Özakman, 2015, s. 331). Kannengiesser, Kemal'inde, Mustafa Kemal'le görüşür. Kendisinin 5. Tümen komutanlığına atandığını, tümenin emir ve komutasını üstlenmeye geldiğini söyler. Rütbesi büyük olduğu için cephenin komutasının da yeniden düzenlenmesi gerekeceğini ekler. Kannengiesser; "Liman Paşa'nın bile saygıyla söz ettiği, Kolorduda adı geçince özel bir hayranlıkla anılan Türk demek bu", diye düşünür. Mustafa Kemal zayıf, keskin çizgili bir yüz, insanın içini gören iki göz, tınlayan bir ses, ölçülü bir nezaket,

kendine güvenen rahat, kararlı, ödünsüz bir duruş sahibidir (s. 331). Mustafa Kemal yarbay, kendisi ise albaydır. Mustafa Kemal; ona askerî açıdan kendisini tanımadığını, ertesi gün önemli bir taarruz yapılacağını, yarbay bile olsa kendisinin ondan daha tecrübeli olduğunu söyleyerek komutayı devretmeyeceğini söyler. Albay Kannengiesser sersemeler. Mustafa Kemal'in Liman Paşa'nın emrine nasıl karşı çıktığını anlayamaz. Yanlarına İzzettin Bey ve başka komutanlar da gelir. Ertesi gün (30 Nisan 1915) yapılacak taarruzun ayrıntıları hep beraber konuşulur, tartışılır. Harita üzerinde yapılan planlamalar, Mustafa Kemal'in cesaret ve kararlılık aşıl原因an etkili bir konuşması ile biter (ss. 332-333).

57. *Alay Çanakkale*'de 30 Nisan 1915'te Enver Paşa cepheye gelir, incelemeler yapar. Artık Enver Paşa da öfkelenmiştir. Liman von Sanders'e düşmanın derhal denize dökülmesi için, kızgınca emir verir. Enver Paşa eğer ilk yerleşim planını bozulmasaydı bu durumda olmayabileceklerini, düşmanın çoktan denize dökülmüş ve bu denli can kaybı yaşamayacak olunabileceğini, ilk günlerde Mustafa Kemal'in kararlılığı ve cesareti olmasaydı daha kötü durumda olabileceklerini içinden geçirir (Bilgin, 2020, s. 307).

Çanakkale Askerine Rütbe Gerektirmez'de savaşın şiddeti azalırken Mustafa Kemal'in emrindeki askerlerin sayısı giderek artar. Beşinci güne gelindiğinde (1 Mayıs 1924) kendi tümeninden başka üç alaylık bir kuvvet daha emrinde birikir (Özol, 2017, s. 134).

Diriliş Çanakkale 1915'te Anzak Kolordu Komutanlığı ile General Hamilton arasında Anzak ordusunun takviye kuvvet istediğine dair bir telsiz konuşması 1 Mayıs 1915'te yakalanır. Esat Paşa, bu mesajın Türk kolordusuna hemen bildirilmesini ister. Kolordu mesajı Mustafa Kemal'e bildirir (Özakman, 2015, s. 337). Mustafa Kemal, İzzettin Bey ve yakındaki alay komutanları aynı günün gecesinde saat 24.00'da Anzak kuvvetleri üzerine hücum kararı alır (s. 340). Taarruz başlar, Mustafa Kemal en uçlardaki bölükle bile ilgilenir, her hareketi izler, gerektiğe yol gösterir. Sayıları dokuza çıkan alayları bir an bile gevşemeyen bir irade, dikkat ve azimle yönetir (s. 342). Taarruzu 3.00'da durdurur (s. 343). Liman Paşa, Mustafa Kemal ile uyum sağlayamayan Kannengiesser'i geri çağırarak onu güney bölgesi komutanı Albay von Sodenstern'in yanına, danışman olarak verir (s. 350). Mustafa Kemal, İzzettin Bey'in verdiği şehit çizelgesine bakar, gözleri dolar. Şehit sayısı dokuz günde, Arıburnu'nda on bin kişiyi geçmiştir (s. 351). Mustafa Kemal çok üzgündür. Çıkarmaya karşı alınan tedbirleri tersine çevirerek düşmanın karaya çıkmasına ve elindeki birlikleri zamanında ihtiyaç olan yerlere yollamayı düşmanın karada yerleşmesine fırsat verdiği için Liman Paşa'ya çok kızgındır. Durumu İstanbul'a bildirmek ister. Enver Paşa'ya mektup yazar ve Almanlara güvenmemesini, cepheye gelerek durumu yerinde incelemesini rica eder (s. 352).

Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer'de Anzak ve Türk kuvvetleri arasında büyük mücadelelerin yaşandığı 1-2 Mayıs 1915'te Mustafa Kemal yanındaki subaylarla bir toplantı yapar. Kendisi çok kararlıdır, subaylardan da kararlı olmalarını ister. Konuşmasında: Balkan harbinin utancını tekrar yaşamamak için düşmanla sonuna kadar mücadele edip gerekirse öleceklerini, kazanılan başarılarla yenilerinin eklenmesi için kendilerine takviye kuvvetler geleceğini söyler (Bilgin, 2006, s. 201). Kararlılığı, subay arkadaşları üzerinde etkili olur. Onlar da Balkan Harbi hezimetini unutturmak için düşmanı denize dökmek ister. Mustafa Kemal yüzlerinde azimli bir ifade görür. Onlara taarruza hazırlık emri verir (s. 202). Bu bölümde anlatıcı tarafından General Liman von Sanders'in Mustafa Kemal'e çok güvendiği, bu sebeple Arıburnu'ndaki bütün kuvvetleri onun emrinde topladığı söylenir. Romanın 226. sayfasında Halit Mustafa adlı kahraman rüyasında Mustafa Kemal'i görür. Mustafa Kemal, ona Kilitbahir'den Seddülbahir'e iki alay askeri götürme emri verir (s. 226). Burada, Mustafa Kemal sadece, Halit Mustafa'ya emri veren kişi olarak ismen anılır.

Diriliş Çanakkale 1915'te 16. Tümene bağlı Teğmen Faruk, arkadaşı Teğmen Ertuğrul'a 6 Mayıs günü bir mektup yazar. Mektupta yaşadıklarını anlatırken konuyu Arıburnu'na getirir ve şöyle der: "Arıburnu cephesinde hepsi Yarbay M. Kemal Bey'e bağlı olan dokuz alay birikmiş. Şimdi durgunluktan yararlanarak bu cephe yeniden örgütleniyor. Bizim de birkaç gün içinde cephede, ilk çizgide yer alacağımızı söylüyorlar. Hayırlısıyla" (Özakman, 2015, s. 370). Bu ifadeler Mustafa Kemal'e olan güveni gösterir. 11 Mayıs 1915'te Enver Paşa yanındakilerle birlikte Çanakkale'de 3. kolordu karargâhını ve Kemalyeri'ni, Mustafa Kemal'i ziyaret eder. İkisi arasında bir konuşma veya görüşme olmaz. Anlatıcı tarafından sadece bu bilgi verilir (s. 373).

Tarihe Sığmayan Destan'da Mustafa Kemal'in 13-14 Mayıs 1915 gecesi Bombasirtı'nda yaşananlara dair hatırası ve bir-iki detay anlatılır. Mustafa Kemal; dürbünüyle denizdeki gemide bulunan Anzak kuvvetlerini izler. Yanında dürbünü ile Anzakları izleyen Erzincanlı Mustafa Asım Bey vardır. Anzaklar gemide vefat eden askerleri, ayağına taş bağlayarak denize atmaktadır. Mustafa Kemal ve Erzincanlı birbirlerine bakar. Mustafa Kemal ve Erzincanlı daha önce Bigalı, Büyükanafarta ve Küçükkanafarta köylerinde birkaç kez görüşmüşlerdir. Mustafa Kemal, Çanakkale'de, özellikle 57. Alay'dakiler olmak üzere Türk askerinin kahramanlığı karşısında hayran olmuştur. Türk askerinin fedakarlığını hem Babıali mensuplarıyla hem de Erzincanlı Mustafa Asım Bey'le paylaşır. Bunlar anlatıcı tarafından aktarılır. Anlatıcı, Mustafa Kemal'in: "Size Bombasirtı Vakasını anlatmadan geçemeyeceğim. Karşılıklı siperler arasında mesafe sekiz metre, yani ölüm muhakkak..." diye başlayan Çanakkale'deki meşhur hatırasını aktarır. Ardından Erzincanlı'nın omzunu sıktığını söyler. Sonra her ikisi de toparlanma ihtiyacı hisseder. İki komutan da yanaklarından akan göz yaşlarını birbirlerinden gizlerler (Kaplan, 2009, s. 76). Romanda, Mustafa Kemal'e dair konu edilenlerin tamamı bu kadardır. Bu kısımda da Mustafa Kemal aktif ve gösterilen değil, anlatılan-aktarılan bir kahramandır.

Diriliş Çanakkale 1915'te Liman Paşa, 14 Mayıs'ta orduyu yeniden düzenler. Arıburnu Cephesi doğrudan Esat Paşa komutasına verilir. Böylece Mustafa Kemal'in dokuz alayı birden yönetmek gibi zor, yıpratıcı görevi sona erer. O, artık savaşın sonuna kadar Arıburnu cephesinin sağ kanadında 19. Tümen Komutanı olarak görevine devam edecektir. Esat Paşa, karargâh olarak kullanmak üzere Mustafa Kemal'in karargâhının bulunduğu yeri seçer. Mustafa Kemal ve İzzettin Bey 19. Tümen karargâhı için Kemalyeri'ne göre biraz daha ileride bir yer seçerler. Mustafa Kemal, alay komutanları ile buluşur. Onlara, Enver Paşa'nın ziyaretine dair bilgi verir. Enver Paşa'nın herkese sevgilerini yolladığını, taarruz etmelerini istediğini, Enver Paşa'ya bunun için taze kuvvet ve yeni araç gerece ihtiyaçları olduğunu, bu konudaki taleplerini yazılı olarak kendisine sunduğunu ifade eder. Düşmanın Seddülbahir ve Arıburnu ile ilgili ne gibi saldırı planlarının olabileceğini askerlere açıklar. Açıklamaları, ağustos ayında düşmanın yapacaklarının âdeta habercisi gibidir. Bu ifadeler, Mustafa Kemal'in ne kadar ileri görüşlü olduğunu gösterir (Özakman, 2015, ss. 380-381).

Esat Paşa karargâh olarak seçtiği Kemalyeri'ne yerleşmek için subayları ile gelir. Kemalyeri'nde bir konuşma yapar ve Mustafa Kemal'e, bu cephedeki başarısının bir kanıtı, Arıburnu savaşlarının bir anısı olarak padişah adına bir altın liyakat muharebe madalyası verir. Bu, en yüksek madalyadır ve Çanakkale'de ilk kez verilir. Mustafa Kemal çok mutlu olur, saygıyla teşekkür eder (Özakman, 2015, ss. 384-385). 18-19 Mayıs'ta Anzaklar üzerine yapılan hücumda Türk askerinin fedakârlığı, gözünü budaktan sakınmayan tavrı Mustafa Kemal'i çok etkiler (s. 391).

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez'de taarruz için hazırlık yapan Türk askerlerinin yanına İstanbul'dan 2. Tümen getirilir. Tümenin nasıl kullanılacağı konusu ordu içinde huzursuzluğa sebep olur. Fahrettin Bey, Esat Paşa'ya alayın Mustafa Kemal'in emrine verilip verilmeyeceğini sorar. Esat

Paşa, 2. Tümen komutanının daha kıdemli olmasından dolayı Mustafa Kemal'e verilemeyeceğini; tek çözüm olarak alayı ikiye bölerek sol yanı oradaki birliklerle beraber yeni gelen tümenin emrine verip ona göre taarruz emri yazmalarını söyler. Daha sonra Mustafa Kemal'in ilk günden beri gösterdiği başarılarından ötürü kendisine 'Kılıçlı Altın İmtiyaz' madalyası verildiğini, 2. Tümen'in taarruzuna yardım etmesini ve savaşı Mustafa Kemal'in karargâhından izleyip yöneteceğini bildirir (Özol, 2017, s. 174). Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Türk birliği taarruz eder. Anzaklara karşı savaşan Türk askerini gören Yarbay Mustafa Kemal Türk askerinin değil geriye kaçmak bir karış toprak kazanmak için nasıl mücadele ettiğini düşünür (s. 177).

57. Alay Çanakkale'de iki tarafın saldırıları devam ederken Mustafa Kemal güzel bir haber alır. Birlikte çok iş başardığı 57. Alay komutanı Albay Hüseyin Avni Bey, yarbay rütbesine yükseltilir (Bilgin, 2020, s. 535).

Ordudaki yeni düzenlemelerle Mustafa Kemal 17 Mayıs'ta Arıburnu Cephesi Komutanlığından ayrılır ve 19. Tümen komutanlığına döner. Bu yer değişikliği Mustafa Kemal'de burukluğa yol açsa da yalnızca sunu söylemekle yetinir:

Tarih ve cephenin şartları beni yine ön plana çıkaracak ve yine önemli görevler alacağım. Bu içime doğuyor. Şimdi önümü kesmeye çalışanlar, beni bazı görevlere atamak zorunda kalacaklar. Bizler üstümüze düşenin en iyisini yapmakla sorumluyuz. Burada başarı ile görev yaptığımızı düşünüyorum. Başkası ne düşünürse düşünsün. (Bilgin, 2020, s. 356)

Mustafa Kemal'in söyledikleri onun ileri görüşlülüğü, görev bilinci ve görev aşkıyla dolu vatansever bir komutan olduğunu gösterir (Bilgin, 2020, s. 366).

Başkomutan Vekili Enver Paşa Çanakkale'den İstanbul'a döndükten sonra 2. Tümen'in büyük bir taarruza hazırlanmasını emreder. 11 Mayıs 1915'te vapurlara bindirilen 2. Tümenin askerleri 13 Mayıs'ta Çanakkale, Akbaş'a ulaşır. Bütün tümen toplanınca tümenin komuta kademesi Maltepe'ye çağrılır. Çünkü tümenin etrafı iyice tanınması ve yapacağı görevler için konuşulması gerekir. Ancak V. Ordu Komutanlığı bünyesindeki 2. Tümen henüz verilmez. Liman von Sanders, Esat Paşa'dan yapılacak saldırıyla ilgili düşüncelerini öğrenmek ister. İki ihtilafa düşerler. Liman Paşa, Esat Paşa'dan kendi düşünceleriyle paralel bir görüş alamayınca Binbaşı Raiman'ı, Yarbay Mustafa Kemal'in yanına gizlice görüşmek üzere gönderir. Mustafa Kemal, binbaşıya şunları söyler: "Bu cephede son ve kesin bir harekâta karar verilmesi zamanı gelmiştir. Böyle bir harekâta bütün Kuzey Grubu'nun katılması gerekir. Zaman geçtikçe düşmanın tahkimatını kuvvetlerini takviye etmekten geri durmayacağı açık bir gerçektir. Bu konuda karar daha yüksek komuta kademelerine aittir" (Bilgin, 2020, s. 367). Mustafa Kemal'in bu görüşlerinden sonra Liman von Sanders yeni gelen 2. Tümen'i Esat Paşa'nın emrine vererek tüm kuvvetlerle birlikte taarruz yapılmasını ister. Hazırlıkların tamamlanmasıyla 19 Mayıs saat 03.30'da taarruza başlanması kararlaştırılır (s. 368). Türk askerleri, namazlarını kılıp Kur'an okuduktan sıcak çorba içtikten sonra büyük taarruzu başlatır. Türk askeri kanlı, acımasız ve zorlu taarruzda canını dişine takarak, mermi dahi kullanmadan düşmana meydan okur. Hüzünlü bir şekilde geri çekildiklerinde, içlerine dokunan bir acıyla şehit ve yaralı arkadaşlarını bırakırlar. O gün, 51 subay şehit, 97 subay yaralı, 3369 er şehit, 5967 er de yaralı olmak üzere 9484 kişilik bir kayıp vardır. En fazla kaybı 2. Tümen verir (s. 385). 19 Mayıs'taki muharebede iki taraf da çok kayıp verir. Bir yandan saldırılar devam ettiği için ölümler alınmaz ve bu sebeple dayanılmaz bir koku peyda olur. Bundan iki taraf da fazlasıyla rahatsız olur. Ateşkes gündeme gelir. 20 Mayıs günü ilk olarak Anzaklar tarafından beyaz bayrak çıkartılır, ardından Türk cephesinden bayrak kalkar. Görüşmeler sonucunda 24 Mayıs 1915'te ölümlerin gömülmesi ve silahların toplanması için ateşkes uygulamasına geçilir (s. 387).

Diriliş Çanakkale 1915'te Kurmay Başkanı Yarbay Kazım Bey 1 Haziran 1915'te, haber vermeden Mustafa Kemal'e, yemeğe gelir. Yemekte, Almanları-Almanların ırkçılığını konu edip dertleşirler. Çünkü her ikisi de ırkçılığa karşıdır. Mustafa Kemal, Anzakların Conkbayırı ve Kocaçimen'i ele geçirmemesi gerektiğini ifade eder. Bunun için alınacak tedbirleri anlatır. Kazım Bey'den görüşlerini Liman Paşa'ya iletmesini rica eder. Kahvelerini içtikten sonra Kazım Bey, Mustafa Kemal'e albaylığa yükseltildiğini ve bunun, kendisine ertesi gün tebliğ edileceği haberini verir (Özakman, 2015, s. 408). Ertesi gün, Esat Paşa ve Fahrettin Bey Mustafa Kemal'in yeni karargâhına gelerek yükseltilme haberini verir. (Bu terfi haberi *57. Alay Çanakkale*'de de yer alır: 3 Haziran 1915'te 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın da onayıyla Albay rütbesine terfi eder (Bilgin, 2020, s. 389).)

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez'de İbrahim Ağa Arıburnu'ndan geçerek Anafartalar'da neler olduğunu öğrenmek ister. Bu isteğini anlayan Memet Çavuş, İbrahim Ağa'ya izin verir. İbrahim Ağa gidip döndükten sonra Halim Çavuş'tan öğrendiklerini Memet Çavuş'a aktarır. Mustafa Kemal'in iki ay evvel Esat Paşa'ya Sazlıdere ve Ağıldere'ye dikkat edilmesi gerektiğini; İngilizlerin bu bölgeleri ele geçirmeleri sonucunda zor durdurulabileceğini söylediğini aktarır. Mustafa Kemal'in ısrar etmesine karşı, söylediği bölgelerde asker yığılmadığını, bunun üzerine Mustafa Kemal'in daha önce de yaptığı gibi emir beklemeden taburunu önce Kocaçimen'in yanı başındaki Besim Tepe'ye, sonra da bir taburunu Şahin Tepe'ye sürdüğünü, elinde kalan son yirmi kişilik asker takımını Conk Bayırı'na sevk ettiğini aktarır. İbrahim Ağa, Mustafa Kemal'in askerlerini emir almadan ileri sürmesini haklı bulur. Olanları anlatırken: "Anzak askeri tümen tümen gelmeye başlayınca ne yapsın Mustafa Kemal..." der. Memet Çavuş'a: "Tekmil, Arıburnu ve Anafartalar'daki kuvvetleri verirsin Mustafa Kemal gibi bir kumandanın emrine, bak bakalım o zaman neler oluyor!" der. Mehmet Çavuş, yetmiş beş bin kişilik Anzak ordusunun karşısında dört tümene sahip Mustafa Kemal'in başarı elde edemeyeceğini savunur. İbrahim Ağa şöyle der:

Öyle deme teğmenin. Conk Bayırı ile Mustafa Kemal'in adını, taa ilk günden beri birlikte anıyor asker. Bu Çanakkale'de Conk Bayırı dendi mi Mustafa Kemal, Mustafa Kemal dendi mi Conk Bayırı geliyor insanın aklına. Grup komutanı olmuş desinler hele bir, senin dört tümen dediğin Çanakkale askeri, sekiz tümen, on tümen gibi davranıyor mu süngüye davranmıyor mu, sen o zaman gör bakalım. (Özol, 2017, ss. 215-216)

Mehmet Çavuş, İbrahim Ağa'ya inandığını gösterir. Aynı gecenin sabahında taarruz başlar. Taarruzun ertesi günü tümen, Conk Bayırı'nda savunmada kalır. Mustafa Kemal imzası ile ertesi gün taarruza kalkacak olan askerlere en azından sıcak bir çorba verilmesi emredilir. İbrahim Ağa emir kâğıdını, Memet Çavuş'a götürür. Memet Çavuş'un dikkatini bir şey çeker: Yazının altında albay rütbesi vardır. İbrahim Ağa'ya haberini verse de o bunu çoktan bilmektedir. İbrahim Ağa, Mustafa Kemal'in terfiyi önceden hak ettiğini ama alamadığını düşünür. Ona göre bu, geç verilmiş bir karardır. Liman Paşa'nın geç de olsa Mustafa Kemal'in kıymetini anlamasına da sevinir.

Diriliş Çanakkale 1915'te Mustafa Kemal'e istemediği bir haber verilir. Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19. Tümenin sorumluluk alanına Sazlıdere ve batısında kalan kesim de dâhil edilmiştir. Mustafa Kemal bunu istemez. Çünkü mevcut kuvvet ile bu geniş alanı koruma imkânı yoktur. Mustafa Kemal, sorumluluk bölgesi ile ilgili bu karara yazılı olarak itiraz etmeyi, tehlikeyi anlatmayı planlar (Özakman, 2015, s. 409). Sazlıdere-Ağıldere arasındaki arazinin müstakil ve daha güçlü bir kuvvet tarafından korunmasını isteyen yazısını komutanlığa bildirir. Ancak itiraza ve tartışmaya alışık olmayan Esat Paşa, Mustafa Kemal'e küser, kırılır. Fahrettin Bey araya girer ve Esat Paşa'ya; Mustafa Kemal'i ziyaret ederek onu dinleyip anlamaya çalışmasını, Mustafa Kemal'in bahsettiği söz konusu araziye de görmesini teklif eder. Esat Paşa ve Fahrettin Bey, 10 Haziran 1915'te Mustafa Kemal'in Düztepe'deki karargâhına gelir.

Esat Pařa, Mustafa Kemal'e, dūřmanın saldırmayı muhtemel arazinin neresi olduğunu sorar. O, dūřmanın uygulayacağını tahmin ettiği planı anlatır. Esat Pařa, müstehzi bir ifadeyle Mustafa Kemal'e öyle bir dūřman harekâtının olmayacağını söyler. Mustafa Kemal, Esat Pařa'ya ümitsizlik içinde bakar: "İnşallah efendim sizin dūřündüğünüz gibi olur" der. Esat Pařa, tartışmaya bir son vermek için bu kesimin sorumluluğunu Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19. Tümenen alıp 16. Alaya verir (s. 419). Mustafa Kemal, sorumlu olduğu bölgede, Arıburnu'nda çatışma olmadığı zamanlarda İstanbul'dan getirttiği kitapları okur. Zaman zaman da kurmaylar ve alay komutanları ile değişmez konu olan devletin nasıl kurtulacağını tartışırlar. Bu tartışma ve sohbetlerde öne çıkan husus şudur: Mustafa Kemal'in, bütün sorunların çözümlüne çare olarak gördüğü tek şey akıldır (s. 426).

Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiđi Yer'de Mustafa Kemal 9 Haziran günü Düztepe'deki karargâhında dūřmanın son vaziyetini harita üzerinde işaretlerken kendisine Esat Pařa ve kurmayların geleceği haberi verilir. Esat Pařa sık sık askeri teftiş etmektedir. Mustafa Kemal onun geleceğini öğrenince hemen askerlerini teftiş eder. Esat Pařa gelince kendisine son vaziyetle ilgili bilgi verir. Esat Pařa araziye hâkim bir yerden her tarafı kuşbakışı görmek istediğini söyler. Mustafa Kemal onu, bu özelliğe sahip karargâhına götürür (Bilgin, 2006, s. 296). Oradan etrafa bakarken Esat Pařa, Mustafa Kemal'e dūřmanın nereden geleceğini sorar. Mustafa Kemal, Arıburnu yönünü ve bütün sahil boyunca Suvla'ya kadar olan yerleri gösterir. Sonra, dūřmanın Kocaçimen Tepe'ye doğru ilerleyeceğini söyler. Esat Pařa dūřmanın Mustafa Kemal'in tahmin ettiği yerden gelmeyeceğini söyler. Mustafa Kemal de ona: "İnşallah sizin dediğiniz gibi olur efendim" der (s. 297). Mustafa Kemal yine de dūřmanın beklediği yerden geleceğine inanır. Anlatıcı Sazlıdere-Conkbayırı civarını anlatırken Sazlıdere'yi kastederek şöyle der: "Bu vadi Albay Mustafa Kemal Bey'in Esat Pařa'ya 'Buradan gelecekler' dediği vadiydi" (s. 359).

Diriliř Çanakkale 1915'te bir Anzak birliği Sazlıdere-Ağıldere kesiminin girişinde bulunan bir tepeyi işgal eder. Mustafa Kemal bu kesimi korumakla görevli olan Binbaşı Münir Bey'i yanına çağırarak dūřmanın burada durmayacağını, bu sebeple dikkatli olmalarını ister ve bazı tavsiye ve telkinlerde bulunur. Buradaki durum Liman Pařa'nın dikkatini çeker. Esat Pařa ise bunu önemsemez. Sonuçta iki komutan da herhangi bir řey yapmaz (Özakman, 2015, s. 445). 6 Ađustos 1915 Cuma günü saat 21.00 sıralarında Sazlıdere civarında savaş başlar. Mustafa Kemal savaşın başladığını silah seslerinden anlar. Kaç aydır Anzakların bu hareketini beklemektedir. O sırada emrine verilen 14. Alay'ın taburunu Kocaçimen-Conkbayırı kesimine yollar (s. 467). 7 Ađustos 1915'te Türk komuta kademesi sarsılır. Tam da Mustafa Kemal'in işaret ettiği yerden dūřman taarruzu başlamıştır. Mustafa Kemal, Anzak hücumuna engel olmak için emrindeki askerleri çeşitli yerlere sevk eder (ss. 467-468). Dūřman Mustafa Kemal'in dediği yerden geldiği için Esat Pařa ve kurmay kurulu sarsılır. Esat Pařa, Mustafa Kemal'in uyarısını dikkate almadığı için üzülür. Mustafa Kemal'e hakkını teslim eder. İyi ki onun gibi olacakları önceden sezebilen bir askerimiz var diye dūřünür (s. 474). 7 Ađustos günü sabahleyin Conkbayırı'nda çok çetin çarpışmalar yaşanır. Bir ara Türk askerleri mevzilerini kaybeder gibi olur. Bu sırada Mustafa Kemal'in gönderdiği tabur ve iki bölük yetişir. Mustafa Kemal, tabur komutanına ne pahasına olursa olsun Conkbayırı'nı savunma emri verir (s. 477).

8 Ađustos 1915'te Suvla-Çamlıtekke'de 7. ve 12. Tümenler Albay Ahmet Fevzi Bey'in saldırı planına göre yerlerini alır. Durum Liman Pařa'ya bildirilir. Liman Pařa 7. Tümenin, Kocaçimen Tepesi'ni desteklemek için oraya yaklaşmasını, 12. Tümenin de hemen Mestantepe'de bulunan dūřmana taarruz etmesini emreder. Ahmet Fevzi Bey duruma itiraz eder. Askerlerin yorgun ve uykusuz olduğu için ertesi gün şafakla beraber hücum etmeyi önerir. O, hemen icra edilmesi gereken taarruz emrini yerine getirmediği gibi, akşam yapılması kararlaştırılmış taarruzu da ertesi sabaha ertelemiş olur. Ahmet Fevzi Bey, yanına gelen 7. ve 12. Tümen komutanlarına durumu aktarır. 7. Tümen Komutanı Halil Bey ve 12.

Tümen Komutanı Selahattin Adil Bey, askerlerin yorgun olduğunu, taarruzdan bir başarı beklemediklerini ama emre de uyacaklarını söylerler. Ahmet Fevzi Bey'in kararsızlığını gören Liman Paşa bir yaveri ile Ahmet Fevzi Bey'e yazılı bir emir gönderir (Özakman, 2015, s. 491). Aynı gün Fahrettin Altay, Esat Paşa'ya şu teklifte bulunur: "Sevgili Paşam. Conkbayırı'nda durum gittikçe kötüye gidiyor. Ahmet Fevzi Bey'in hiç ilgilendiği yok. Bu bölge kudretli bir üst komutan istiyor. Mustafa Kemal Bey'in bu bölgeye kolordu komutanı yetkisiyle atanması gerektiğini düşünüyorum. Uygun görürseniz bu öneriyi orduya arz edelim" (s. 495).

Fahrettin Altay önerisini Ordu Kurmay Başkanı Kazım Bey'e iletir. Kazım Bey, Liman Paşa'nın daha önce Arıburnu'nun sağ kesim güvenliğini sağlama görevini üzerine almadığı için Mustafa Kemal'e kırgın olduğunu söyler. Ümit vermeyen bir ses tonu ile önerisini yine de Liman Paşa'ya iletteceğini söyler (Özakman, 2015, s. 496). Mustafa Kemal, yaveri Teğmen Kazım ile Binbaşı İzzettin Bey'i 8 Ağustos 1915'te düşman kuvvetlerin ne durumda olduğunu öğrenmesi için cepheye gönderir. Teğmen Kazım şehit olur. Binbaşı İzzettin durumun çok kritik olduğunu bildirir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Esat Paşa'ya *çok gizli* kaydıyla bir mesaj gönderir. Mesajında, Conkbayırı'nda durumun kritik olduğunu, memleketin selameti açısından ordu komutanı Liman Paşa'nın dikkatini çekmesini ister. Çünkü Conkbayırı cephesi çökmek üzeredir (s. 497).

8 Ağustos saat 20.00'da Liman Paşa ordu kurmay başkanı Kazım Bey aracılığıyla Ahmet Fevzi Bey'i arayıp kendisine akşam hücumu geçilmesi emri verdiği hâlde niçin hücumun başlamadığını sorar. A. Fevzi Bey gece yapılacak bir hücumda tehlike gördüğünden ertesi sabaha ertelediğini söyler. Eğer ertesi sabah yapılacak hücumdan istenen sonuç elde edilemezse sorumluluğun kendinde olacağını ifade eder. Bunun üzerine telefon yüzüne kapanır (Özakman, 2015, s. 500). 15 dakika sonra Kurmay Başkanı Kazım Bey, Mustafa Kemal'i arayıp 19. Tümen'in ne durumda olduğunu sorar. Mustafa Kemal, 19. Tümen'in sapaşğlam durduğunu ama sağ yan gerilerinde bulunan Conkbayırı ve Şahinsırtı'nda durumun kötü olduğunu bildirir. Kazım Bey'in yanında Liman Paşa vardır. Liman Paşa, Kazım Bey aracılığı ile durumun düzelmesi için ne yapılması gerektiğini sorar. Mustafa Kemal, bölgedeki tüm kuvvetlerin birleştirilmesi ve tek elden yönetilmesini, başına da bu işi yönetebilecek enerjik bir komutan verilmesini önerir. Bu görevin, henüz 34 yaşında olan kendisine verilmesi durumunda bunu kabul edip etmeyeceği kendisine sorulur. Mustafa Kemal kabul edeceğini söyler. Liman Paşa, onca kuvvetin kendisi gibi genç birine verilmesinin fazla olup olmadığını sorar. Mustafa Kemal, verilecek kuvvetin az bile olacağını ifade eder (s. 501). İngilizlerin dağınık ve savunmasız olduğu bir sırada 24 saat kaybına neden olan Ahmet Fevzi Bey görevinden alınır ve Mustafa Kemal Anafartalar Grubu Komutanlığına atanır. 9. Tümen de Mustafa Kemal'e bağlanır. Cephede bu haberi alan kurmaylar ve askerler sevinir (s. 502). Mustafa Kemal, üç aydır cepheden ayrılmayan tek tümen komutanıdır. Emrine verilen birlikleri toparlamak, gerekli emirleri vermek, askerleri denetlemek için hemen harekete geçer. Çünkü ertesi sabah hücumu geçilecektir. Mustafa Kemal atına biner ve Çamlıtekke'deki grup karargâhına ulaşmak üzere 23.30'da harekete geçer, 01.30'da oraya ulaşır (s. 503). Başında kaba şayaktan hâki renkli bir başlık, arkasında temiz bir er kaputu vardır. Hemen komutanları yanına çağırır; ilgili emirleri, planlamaları ister. Kendisine doğru düzgün bir bilgi -taarruz planı, taarruz emri gibi- getirilemez (s. 504). Tüm planlamaları gözden geçirmek zorundadır. Çünkü ertesi gün Suvla'daki İngiliz kolordusuna karşı hücum edilecektir. Yeni planlamalar yapmak için de vakti yoktur. Mevcut planlamaları koruyarak ilave tedbirler alır. Mustafa Kemal'in hızı, kararlılığı, kesinliği, soğukkanlılığı, geneli kavrayışı ve ayrıntıları atlamayı, anlaşılır ve yapılabilir emirler vermesi, askerlerin yemeğini ve sağlığını çok önemsemesi, kurmayları çok etkiler (s.505). Komuta edeceği yeni tümene mensup askerlerden biri Alman Yarbay Wilmer'dir. Wilmer, Mustafa Kemal'le ilk karşılaşmalarında karşısında saygıyla durur. Wilmer'in bir Türk subayından çekindiği ilk defa görülür. Kocaçimen kesimi komutanı Yarbay Cemil Bey, Mustafa Kemal'in

ince düşünüşlü ve pratik bir komutan olduğunu düşünür (s. 506).

Ahmet Fevzi Bey'in görevden alınması *Çanakkale Mahşeri*'nde bazı ufak farklılıklarla konu edilir. Arıburnu'nda çarpışan Türk askerlerine yardımcı olmak üzere Bolayır ve Gelibolu'dan asker takviyesi yapılır. Gelmesi gereken askerlerin tamamı henüz cepheye gelmemiş, ancak öncü kuvvetler ulaşabilmiştir. Liman Paşa, Anafartalar Grup Kumandanı Albay Ahmet Fevzi'ye, takviye gelen askerler ve diğer güçlerle hücum emri verir. Ahmet Fevzi, askerlerin tamamının gelmediği, gelenlerin de yorgun olduğu ve kendi durumlarının düşman karşısında halihazırda bir risk taşımadığını öne sürerek hücum emrinin bir kere daha değerlendirilmesini ister. Liman Paşa çok kızar ve kendisine: "Grup Kumandanlığı'na tayin edilen Albay Mustafa Kemal Bey'in vasıl olmasıyla emir ve kumandayı ona tevdi ile İstanbul'a hareketiniz rica olunur" (Özdemir, 1999, s. 471) emrini gönderir. Ahmet Fevzi, yerine Mustafa Kemal'in atandığını öğrenince etrafındakilere: "Mustafa Kemal Bey gelince kendisine yardımcı olunuz; ben de Anafartalar karargâhındayım. Bana ihtiyaç duyarsa söylersiniz. Orada istirahat ettikten sonra, sabahleyin İstanbul'a dönerim" der (s. 472). Bu görevden alma, İsmail Bilgin'in *57. Alay Çanakkale* adlı romanında da konu edilir. Conkbayırı ve Kocaçimen tepelerindeki saldırılar şiddetlenip tehlikeli bir hâl almaya başlayınca 5. Ordu Komutanı Liman Paşa, Saroz Grup Komutanı Albay Ahmet Feyzi Bey'e, 7 Ağustos saat 06.30'da 7. Tümen'in iki alayını Küçük Anafartalar'ın doğusunda yer alan Hıdırlı Bölgesine sevk etmesini; 12. Tümen'in tamamını da 7. Tümenin peşinden göndermesini ve 8 Ağustos sabahı Anafartalar Ovası'nda düşmana taarruz edilmesini emreder. Ahmet Feyzi Bey ise bahsi geçen birliklerin yorgun olduklarını düşünüp taarruzu bir sonraki güne erteler. Liman Paşa buna çok öfkelenir, derhal Ahmet Feyzi Bey'i görevinden alır ve yerine getirilecek komutan için aklına Mustafa Kemal gelir. Mustafa Kemal kendisine teklif edilen bu görevi kabul eder (Bilgin, 2020, ss. 397-399). Mustafa Kemal bir kez daha haklı çıkar. Tarih kendisini bir kez daha ön plana çıkarmıştır ve önünü kesmeye çalışan insanlar onu yine önemli bir göreve atamak zorunda kalmıştır. Nitekim 9 Ağustos'ta başlayan taarruzda sayı üstünlüğü Türklerin eline geçince Albay Mustafa Kemal bir kez daha kendisine verilen görevi layıkıyla yapmış olmanın haklı gururunu duyar (s. 400). Ahmet Fevzi Bey'in görevden alınması *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer*'de konu edilir. 8 Ağustos 1915'te, Liman Paşa düşmanın Bolayır'dan çıkarma yapmayacağını anlayınca buradaki tümenlerin Anafartalar'a sevki emrini verir. Albay Fevzi komutasındaki 7. ve 12. Tümen o gece hiç durmadan yürüyerek Anafartalar'a ulaşmaya çalışır. Anafartalar'daki birliklerle birleşecek 7. ve 12. Tümen, Anafartalar Grup Komutanlığı adını alacaktır. Albay Fevzi Bey 7. ve 12. Tümen'in araziyi tam tanımadan ve dinlenmeden savaşa başlamasının uygun olmayacağını düşünür. Bu sebeple hücumu 9 Ağustos'a bırakır. Bunu öğrenen Liman Paşa küplere biner ve Fevzi Bey'i görevden alarak yerine Mustafa Kemal'i atar (Bilgin, 2006, s. 365). Anlatıcı, 9 Ağustos 1915 saldırısını aktarırken Mustafa Kemal'le ilgili şöyle der: "Mustafa Kemal Bey, görevden alınan Fevzi Bey tarafından yapılan hücum planını aynen uygulamayı düşünüyordu. Çünkü yeni plan yapmaya zamana yoktu" (s. 369).

Çanakkale Mahşeri'nde Mustafa Kemal ismi üçüncü olarak Suvla cephesinde görünür. Mareşal Liman von Sanders, Saros'taki karargâhında duramayıp düşman hücumlarını izlemek ve planlar yapmak üzere Suvla cephesine gelir. Onu yeni Grup Kumandanı Albay Mustafa Kemal karşılar ve alınan tedbirler hakkında kendisine bilgiler verir (Özdemir, 1999, s. 475). Romanın bu kısmında Mustafa Kemal aktif bir kahraman değildir, ifade edilenler anlatıcı tarafından aktarılır.

3.4. Anafartalar Savaşlarında Mustafa Kemal

Diriliş Çanakkale 1915'te, 9 Ağustos 1915 günü Türk ordusu ile İngiliz ordusu Birinci Anafartalar Savaşı'nda karşı karşıya gelir. Türk askeri, istekliliği ve kararlılığı ile hiç yorulmamış görünür. Mustafa

Kemal, gözetleme yerinden savaşı dikkatle izler. Gereklikçe yazılı-sözlü emirleri ile yönlendirmeler yapar (Özakman, 2015, s. 509). Türkler, İngilizlerin hücumunu karşılayıp püskürtecek duruma gelir (s. 511). Liman Paşa, Anafartalar'da düşman taarruzunu durduran Mustafa Kemal'i tebrik eder. Mustafa Kemal'e 'büyük iş başardığını' söyler. Yetersiz bir kuvvetle düşmanın beklentisini tersine çevirdiğini ifade eder. Liman Paşa, Mustafa Kemal'e, sonra neler yapmak istediğini sorar. Mustafa Kemal'in planlarını öğrendikten sonra kendi planından vaz geçip genç ve muzaffer komutanı kararlarında serbest bırakır.

Çanakkale Mahşeri'nde İsmailoğlu Tepe'nin biraz gerisinde, Mustafa Kemal, Liman Paşa ve Albay Kazım hem Türk askerlerinin hem de düşmanların hücum ve planları üzerine düşünür (Özdemir, 1999, s. 476). Mustafa Kemal buldukları tepe üzerinden, 12. Tümen Kumandanı Yarbey Selahaddin Adil'in hücumlarını izlerken, Albay Kazım'a: "Selahaddin Adil Bey, düşmanı göğüsleyip, denize doğru sürecek" der (s. 479). Mustafa Kemal'e çok az yer verilen *Çanakkale Mahşeri*'nde, Mustafa Kemal'in ağzından çıkan ilk cümle budur. Mustafa Kemal ve Albay Kazım'ın yanında bulunan Liman Paşa, Conkbayırı'nda yaşananları görmek üzere ayrılırken, onlara; durumu kendisine sık sık haber vermelerini emreder. Bunun üzerine Mustafa Kemal "Başüstüne kumandanım" der (s. 479). O gittikten bir süre sonra Albay Kazım düşmanların İsmailoğlu Tepe'ye yavaş yavaş ele geçirip Küçük Anafartalar köyünün sırtlarına doğru yayıldığını fark eder. Bunu, yanında bulunan Mustafa Kemal'e söyler. Düşmanın üstün durumlarını Selahaddin Adil Bey'e bildirmek ister. Mustafa Kemal dürbünü ile bakıp tehlikeyi fark edince yanındaki emir subayına: "Yetiş, Selahattin Adil Bey'i bul; İsmailoğlu Tepe'yi takviye etsin" emrini verir. Albay Kazım ve Mustafa Kemal; Küçük Anafartalar'a doğru hareket eden askerlerin düşmanla göğüs göğse, süngü süngüye savaştıklarını, her iki tarafın askerlerinin de ölüme koşarak gittiklerini heyecanla takip eder (s. 480). Bu sırada yanlarına 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa gelir. Mustafa Kemal, ona çarpışmalar hakkında bilgi verir: "İsmailoğlu Tepe'yi ele geçiren düşman, Küçük Anafartalar köyüne doğru yayılırken, Selahattin Adil Bey, 34. Alay'ın bazı birliklerini o tarafa sevk etti. Şimdilik durumda bir tehlike yok" der (s. 481). Esat Paşa, düşman karşısında zor durumda olan Albay Halit Bey'in bulunduğu cepheye gidip orayı kontrol edeceğini söyleyince Albay Kazım ve Mustafa Kemal: "Emredersiniz, Paşa hazretleri" derler (s. 482).

Diriliş Çanakkale 1915'te Mustafa Kemal birlikleri ve durumu görmek için Conkbayırı'na gider (Özakman, 2015, s. 512). Yolları üzerinde bir İngiliz uçağı onlara bomba yağdırır (s. 513). 9 Ağustos 1915 günü, inişli-çıkışlı, ürkütücü yollardan uçar gibi geçerek 8. Tümen karargâhına gelir (s. 514). Burada Albay Ali Rıza Sedes ile savaşın durumu ve Alman komutanlar hakkında konuşur. M. Kemal eldeki az kuvvetle ertesi sabah taarruz etme fikrindedir. Niyeti hızlı ve şiddetli bir baskınla Conkbayırı ve civarını temizleyip Arıburnu cephesini rahatlatmaktır. Daha çok kuvvet ve cephane beklemek avantajlı durumun kaybedilmesine veya düşmanın kazanımlar elde etmesine sebep olabilir diye düşünür. Mustafa Kemal gece 4.30 için taarruz emri vererek yatağına çekilir. Bu arada gelmesini beklediği 28. Alay'ın geldiğini öğrenip biraz rahatlar (s. 515). 10 Ağustos 1915 sabaha karşı saat 4.30'dur. Mustafa Kemal yatağından kalkar. Hücum edecek birlikler hazırdır. Herkes çorbasını yiyip birbiri ile helalleşir. Mustafa Kemal onlara cesaretlendirici bir konuşma yapar (s. 516). Birliklerin önüne geçer. Kırbacını havaya kaldırır sonra "Haydiiii" diyerek indirir (s. 517). Anlatıcının ifadesine göre, askerlik tarihinde bir benzerine daha rastlanmayacak süngü hücumu başlar. Kısa zamanda Conkbayırı'nda tek bir canlı düşman kalmaz. Kaçan düşman askerlerini yakalamak için çılgın Türkler yarlardan aşağıya atlar. Türkler kuş gibi uçmaktadır, böylece Çanakkale'deki uçan Türkler efsanesi doğar. Conkbayırı'ndaki bu zafere karşılık Şahinsırtı sorunlu bir bölgedir. Orada da büyük bir mücadele yaşanır. Mustafa Kemal olanı biteni sürekli izleyip gerekli talimatları verir; bir yandan Anafartalar ile de ilgilenir. Kızgın bir mermi parçası Mustafa Kemal'in göğsünün sağ yanını vurur. Mustafa Kemal sarsılır. Askerler arasında vurulduğunun

duyulmasını istemediği için bir eli ile ‘Efendim vuruldunuz’ diyen Nuri Conker’in ağzını tutarken bir eliyle ‘susun’ işareti yapar. Mermi sağ cebindeki küçük demir saate çarpar ve saati parçalar. Mermi Mustafa Kemal’in vücuduna ciddi bir zarar vermemiştir. Nuri Conker bir mucizeye tanık olduğunu düşünür. Derin bir nefes alıp: “Allah seni millete bağışladı” der (s. 518).

Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiđi Yer’de Mustafa Kemal 9 Ađustos saldırısında Anafartalar’da dūřmanın durdurulabildiğini görür. O gece, Conkbayırı’na gelir. Niyeti Arıburnu’nda saldırıya hazırlanan dūřmanı geri atmaktır. Bir iki saat uyur. Güneř doğmadan saldırıya geçilmesi gerekmektedir. Mustafa Kemal askerin önüne geçer ve onlara şöyle der: “Arkadařlar! Karşımızdaki dūřmanı yeneceğinize hiç şüphem yoktur.” Hücum emri verir. Bütün askerler aslanca bir saldırışla ve “Allah Allah” nidalarıyla ileri atılır (Bilgin, 2006, s. 370). Dört saat sonra Türk askerleri önemli bir başarı kazanır. Anlatıcı, burada Mustafa Kemal’in sađ göğsüne isabet eden şarapnel parçasından bahseder. Sađ göğsünde bulunan cep saati sayesinde ölümden kurtulan Mustafa Kemal bu saati daha sonra Liman Pařa’ya hediye eder.

57. *Alay Çanakkale*’de 10 Ađustos günü Mustafa Kemal’in yönettiği taarruzun en can alıcı anları yaşanır. Mustafa Kemal ve emrindeki tüm askerler dūřmanı bütününü denize dökmeye, bu mücadeleyi kazanmaya ant içmiş gibi dūřman üzerine ‘Allah Allah’ nidalarıyla sel gibi akar. Mustafa Kemal heyecanlanarak kendisini kollamadan ileri atılır, yanında 24. Alay Komutanı Nuri Bey de vardır. Birlikte cephede olup biteni izlerken yakınlarına bir mermi parçası dūřüp infilak eder. O anda bir misket parçası Mustafa Kemal’in sađ tarafına şiddetle çarpar. Bir an sendeleyeyen Mustafa Kemal, göğsünde kan görmeyince çarpışmalara dikkat kesilir. 24. Alay Komutanı, Mustafa Kemal’in göğüs kısmındaki deliği görüncü heyecanla ona yönelir ve: “Efendim vuruldunuz” der. Mustafa Kemal de bunun üzerine “Aman Nuri Bey susun. Asker vurulduğumu duymasın” diye yanıt verir (Bilgin, 2020, s. 403). Nuri Bey biraz sonra komutanın göğsünden kanların akacağı ve onun sendeleyip düşeceği korkusuna kapılır. Oysa Mustafa Kemal elini cebine atar ve Nuri Bey’e parçalanmış Omega marka saatini gösterir ve şöyle der: “Bu saat beni korudu Nuri Bey” (s. 403).

Çanakkale’de Çocuklar da Savaştı’da savaşın iyice kızıştığı günler yaşanır. Türk askerleri Anzak birlikleriyle Arıburnu, Conkbayırı, Kocaçimen gibi pek çok cephede savaşır. Cepheler birbirine karışmıştır. Savaşın en acımasız hâlinin yaşandığı bu günlerde “büyük önder Mustafa Kemal Pařa” gösterdiği üstün başarılar sebebiyle 15. Kolordu Komutanı olarak terfi alır. Emrindeki son askeri birliği de cepheye yollama kararı alır. Dūřmanı, hiç beklemediği bir anda bir baskınla yenmek ister (Koçak & Koçak, 2006, s. 81). Çanakkale savaşının en kanlı taarruzu başlar. Bu taarruz esnasında asker cepheden cepheye koşar, durmaksızın savaşır. Bu esnada Mustafa Kemal’in göğsüne bir şarapnel parçası isabet eder. Kurřunun isabet ettiğini gören yaveri, dehşetle “vuruldunuz” dese de Mustafa Kemal, yaverin ağzını kapatıp: “Sus” der ve ilave eder: “Sakın duyulmasın! Bir şeyim yok” (s. 81). Mustafa Kemal, askerlerin moralini ve vatanın kurtarılmasını kendi canından daha çok düşünür. Bu olayı, anlatıcı şöyle yorumlar: “Gerçekten de iyiydi. Allah onu ulusumuza bağışlamış, şarapnel parçası göğsünde taşıdığı saate çarpmıştı” (s. 82). Mustafa Kemal’i koruyan bu saat, romana göre önemlidir. Mustafa Kemal, saati savaş bittikten sonra Türk birliği komutanı Liman von Sanders’e hediye eder. Karşılığında Liman Pařa, aile arması işlenmiş bir kronometre hediye eder. Mustafa Kemal’in ölümünden sonra bu kronometre Atatürk Müzesi’nde sergilenir. Mustafa Kemal’in hediye ettiği saat geri istendiğinde, Alman Devleti “kayboldu” diyerek saati geri vermez.

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez’de İbrahim Ağa, bir arkadaşından duyduğu ‘Mustafa Kemal’e mermi değmez’ sözünü söyler. Buna şaşıran Memet Çavuş: “Yahu İbrahim ağa, bu bizim Mustafa Kemal’e gerçekten mermi değmiyor galiba” der. Biraz şaşkın biraz da korkan İbrahim Ağa’ya, Memet Çavuş

yeniden: “Duymadın mı? Conk Bayırı’nın tepesinde bir şarapnel parçası çarpmış göğsüne, çarpmış çarpmasına ama, pıt diye düşüvermiş o küçük demir parçası yere ayaklarının dibine” der (Özol, 2017, s. 222).

Uzun Beyaz Bulut Gelibolu’da havada uçuşan binlerce kurşundan biri Mustafa Kemal’in cebindeki köstekli saate denk gelir. Mustafa Kemal kıl payı ölümden döner. Burada anlatıcı olaya şüpheyle yaklaşır. Şüpheli yaklaştığı, onun 30 Temmuz 1331 tarihli mektubundan öğrenilir. Bu mektupta Ali Osman, Albay Mustafa Kemal’in cebindeki köstekli saat sebebiyle ölümden kurtulduğu haberini annesi ve kardeşine yazar. Ancak burada Ali Osman, olayı: “zâbitler arasında yayılan pek taze bir havadis... Hakikaten düşman şarapnelinin kalbine saplanmasına mâni olan mucize, tam o sırada kalbinin üzerinde bulunan saati miydi bilmiyorum, ben görmedim ama...” sözleriyle aktarır (Uzuner, 2002, ss. 144-145).

Diriliş Çanakkale 1915’te kazanılan büyük başarı Kemalyeri’nde olağan dışı bir neşeye vesile olur. Mustafa Kemal, Türk askerinin cansiperane savaştığı sırada cephe gerisinde bulunup getirilen Alman Yarbay Poetrich’i, birliğini bırakıp kaçtığı için, herkesin içinde aşağılar. Yarbay Poetrich’i (kurmayaıyla birlikte) orduda başka işler yapması için gönderir. Başkomutanlık, ilke olarak her gün Çanakkale savaşı ile ilgili kısa bir bildiri yayımlar, Anafartalar ve Conkbayırı zaferleri ile ilgili de iki kısa bildiri yayımlanır. Bu bildirilerde Mustafa Kemal’in adı geçmez (Özakman, 2015, s. 519). Romanın anlatıcısına göre, İttihat ve Terakki liderlerinden ve partiye yakın olanlardan başkasının parlamasına izin ve fırsat vermeme kuralı yürürlüktedir. Bu, savaşlarda küçük rütbeli askerlerden bahsederek onların öne çıkarılması ve liderlerin geri planda tutulması anlamına gelir. İttihatçılar küçük rütbeli askerlere yer verilmemesini savunurken komutan ve askeri birlik adlarının sır olduğunu iddia ederler. Ancak kahraman komutanların, vatan için yaptıkları, o savaşlarda bulunmuş ve yaralanmış değişik yerlere sevk edilmiş yaralı askerlerin anlatımları ile her tarafa dağılır (s. 521).

Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez’de fırsat buldukça anasına ve nişanlısı Kiraz’a mektup yazan İbrahim Ağa, mektupların birisinde Mustafa Kemal’i anlatır: “Tümenin başında kaymakam rütbesinde bir subay var, adı Mustafa Kemal. Cin gibi maşallah” (Özol, 2017, s. 139). İbrahim Ağa, mektubu yazdıktan sonra bir de çavuşu Memet’e okutur. İbrahim Ağa yazdığı mektubun kısa oluşundan biraz yakınıdır. Fakat mektubunda tümenlerin numaralarından, alayların düzeninden, kumandanın adından bahsederse ve mektup düşmanın eline geçerse bunun bir zarara yol açabileceği endişesiyle kısa tuttuğunu izah eder. Bu açıklama üzerine Mehmet Çavuş şöyle der: “Meraklanma İbrahim Ağa, şurda ateş başlayalı beri sekiz gündür, Dokuzuncu Tümenle On Dokuzuncu Tümeni, tek mil Çanakkale askerini, hem de Mustafa Kemal’in adını, sadece Anzaklar değil, İngiliz’i de öğrendi, Fransız’ı da... Dünya bile öğrendi” (s. 140). Mustafa Kemal’in artık dünya çapında tanınan, ünlü bir komutan, lider oluşuna göndermede bulunur.

Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde, Çanakkale’den parça parça sahneler sunar. Bir bölümde Sahra Çadır Hastanesi içinde yaşananlar anlatılır. Burada bir tarih verilmez ancak anlatılanlar Conkbayırı’ndadır ve süngü süngüye bir mücadele yaşanır. Bu sebeple anlatılanların 1. Anafartalar Savaşı’nda yaşanmış olmalıdır. Bir sahra hastanesinde Binbaşı Nusret, Doktor Mursel, askerler ve hemşire konuşur. Birbirlerine savaşın fecaatini anlatırlar. Binbaşı Nusret bir ara dürbünü ile Conkbayırı’nı seyretmeye başlar. Cephede yaşananları yanındakilere aktarır. Dürbünü ile camdan bakarken: “Eyvah Conkbayırı düşmek üzere” der (Özen, 2000, s. 101). Doktor Mursel çok heyecanlanır, korkuya kapılır. Binbaşı Nusret dürbünü ile seyretmeye devam ederken 19. Fırka Kumandanı Mustafa Kemal’i fark eder, yanındakilere söyler. Doktor Mursel: “Mustafa Kemal’e güvenirdik hep...Bir şeyler yapmıyor mu binbaşım” deyince Binbaşı: “Yapmaz olur mu? Şu an hışımla atından indi ve rüzgâr gibi firkasının başına geçti. Aldı firkasını ve yaya olarak Conkbayırı’na çıkıyor. Aman Allah’ım o ne sürat!

Yıldırım gibi koşuyor, yokuşu çıkmak için... Düşmanla yüz yüze geldiler nerde ise..." der (s. 102). Heyecanlı bir şekilde olanları seyreder ve yanındakilere aktarır. Mustafa Kemal fırkasının en önünde koşar, düşmana çok yakındır, düşmanın tuzağına düşmek üzeredir. Binbaşı Nusret hemen telsizini alır ve Mustafa Kemal'i telsizle arar. Durumunu kendisine bildirir, kendisinin düşman pususuna düşme ihtimalinden bahseder. Mustafa Kemal, Binbaşı Nusret'e: "Yeter ki cephe düşmesin" der (s. 103). Binbaşı Nusret seyretmeye devam eder. Mustafa Kemal askerlerine yere yatıp süngü takmalarını emreder: "Hücum, denize kadar hücum" der (s.104). Bir süre sonra düşmanı denize sürer. Bunu gören Binbaşı Nusret: "Yaşasın Mustafa Kemal... Yaşasın aslanım, çok yaşa" der (s. 104). Olayları seyretmeye devam eder. Bir ara Binbaşı "Yaşa, var ol Mustafa Kemal" diye çılgık atar (s.106). Doktor Mursel, tekrar ne olduğunu sorar. Binbaşı çelik yürekli Mustafa Kemal'in çahlıkların arasından uçup yetiştiğini, düşmanın kaçmaya başladığını, tekrar emir verdiğini, mangasının yere yattığını, canlarını feda edercesine savaştıklarını söyler. Askerler, Mustafa Kemal'den sadece kendilerine emir vermesini isterler. Onlar yeri göğü "Allah Allah" nidaları ile inletir (s. 107). Binbaşı Nusret yanındakilere Türk ordusunun varıyla yoğunla bütün azmi ve gücüyle nasıl savaştığını aktarmaya devam eder. Bir ses duyduğunu söyler. Yanındakilere: "Dinleyin bu Mustafa Kemal'in emri" der ve ardından şunu söyler: "Ben size ölmeyi emrediyorum. Ölü! Dönmeyin geri!!!" (s. 113). Binbaşı Nusret, düşman askerlerinin ardının kesilmediğini sürekli çıkarma yaptıkları görür. Savaş, tekrar tekrar başlar. Türk hücum borusu bir daha çalar. Binbaşı Nusret'in telsizinden Mustafa Kemal'in şu cümlesi duyulur: "Yiğitlerim yetişin! Yetişin hey aslanlar!" (s. 117). Bu sesi duyan hastanedekiler de savaşa katılmak isterler. Çünkü Conkbayırında boğaz boğaza devam eden bir savaş vardır ve Mustafa Kemal, Türk milletini savaşa çağırmaktadır.

*Uzun Beyaz Bulut Gelibolu'*da askerlerin yazdığı mektuplar üzerinden Çanakkale savaşı konu edilir. Doğrudan ve uzunca Mustafa Kemal'den bahseden ilk mektup Ali Osman adlı askerın annesi ve kız kardeşine yazdığı mektuptur. Bu bölüm, romanda Mustafa Kemal'in en yoğun anlatıldığı yerdir. Ali Osman, mektubunda Ali Osman, Mustafa Kemal'in kaybedilen Conkbayırını düşman elinden geri aldığı müjdesini ailesine verir (Uzuner, 2002, s. 143). Mustafa Kemal'in adının daha o andan itibaren Çanakkale'de bir efsane olduğunu, onun büyük bir kumandan olduğunu söyler. O, elinde kurbacıyla yürüyerek askerlerine yol gösterir. Mustafa Kemal nevi şahsına münhasır, feraset sahibi, zekâ, askerlik, cesaret ve kararlılık özellikleriyle hakiki bir liderdir. Tüm olumsuzluk ve mağlubiyetlere rağmen Albay Mustafa Kemal adının geçtiği efsaneler; acılarına, yaralarına bir nebze merhem olacak kadar Türk askeri üzerinde etkilidir. Onun bu etkisi, Ali Osman'ın mektubunda: "Sanki onu bize Allah göndermişti" sözüyle ifade edilir. Ali Osman, annesi ve kardeşi ile sohbet edercesine yazdığı bu mektupta, pek çok kimseden duyduğu ve hep konu edilen Mustafa Kemal'in bakışlarını da anlatır. Ali Osman'a göre, şahsen görmek nasip olmasa da görenlerin söylediğine göre Mustafa Kemal; yakışıklı, bir bıçak kadar delici bakışlı muhterem bir kumandandır (s. 144).

Diriliş Çanakkale 1915'te Mustafa Kemal, 12 Ağustos 1915'te annesine bir mektup yazar (Özakman, 2015, s. 526). Anafartalar zaferinden sonra İstanbul'daki ailesini ziyarete gitmek üzere hazırlanan 57. Alay Komutanı Yarbay Hüseyin Avni Bey'in şehit olduğu haberi kendisine verilir. Taştan, demirden sanılan, o yorulmaz, uyumaz, acıkmaz, kurşun işlemez Mustafa Kemal bu haber üzerine ağlamaya başlar (s. 527). Anafartalar Grubu komutanlığı düşmanın en küçük hareketini bile izler. Saros'taki 6. Tümen ve orada bırakılmış iki alay da Mustafa Kemal'in emrine verilir. Anafartalar müfrezesi, tümen düzeyine çıkarılır. Conkbayırındaki 9. Tümen yedek olarak Anafartalar tepelerinin arkasına alınır. Grup kurmay başkanlığına İzzettin Çalışlar atanır, Mustafa Kemal rahatlar (s. 529).

*Uzun Beyaz Bulut Gelibolu'*da Ali Osman, ailesine yazdığı mektupta, subayların elinde dolaşan Tasvir-i

Efkâr gazetesine bakarak güldüklerini gördüğünü yazar. Sebebi ise İngiliz Kumandan Hamilton Paşa'nın yakında mağlubiyeti kabul edeceği haberidir. Hamilton, Mustafa Kemal'i kastederek 'Dünyada (bizim için) daha kötü olmayacak çok az kötü şey vardır' der (Uzuner, 2002, s. 145).

Diriliş Çanakkale 1915'te müttefik kuvvetler, Türkleri yenmek için yeni planlarla 21 Ağustos 1915'te İkinci Anafartalar Savaşı'nı başlatır. Mustafa Kemal bazı teknik önlemler alır. 14.30'da düşman saldırısı başlar. Mustafa Kemal, savaşı sevk ve idare etmek için Çamlıtekke'ye geçer. Buradan her yer rahat görünür. Müttefik kuvvetler bir kere daha ezilir. İnançlı bir insan olan Cemil Conk Bey karargâh subaylara: "Mustafa Kemal Bey'i Allah'ın lütfuna, zaferi de Mustafa Kemal Bey'e borçluyuz" der (Özakman, 2015, s. 536). Mustafa Kemal'in şöhreti İstanbul'da duyulur. Çünkü o, Çanakkale'yi koruyarak aslında İstanbul'u da korumuştur. Yahya Kemal, tarih sezgisi ve şair yüreği ile bu komutanın büyük işler başaracağına inanır. İleri gazetesi sahibi Celal Nuri Bey'e: "Birinci sayfaya Mustafa Kemal'in bir resmini koysanız" der. Celal Nuri Bey, aslında basmak ister ancak polis müdürü Bedri Bey: "Başarı askerindir. Kişiyi sivriltilmeye gerek yok" diyerek buna engel olur (s. 537).

Müttefik kuvvetler başarısızlıktan dolayı General Hamilton'u görevden alır. 17 Ekim günü Hamilton subayların veda ederek Gökçeada'dan ayrılır. Bu sırada Mustafa Kemal harita başındadır ve İzzettin Bey'le sohbet eder (Özakman, 2015, s. 543). İzzettin Bey'e, müttefik kuvvetlerin artık çaresiz kaldığını, kaçacaklarını söyler. Emrinde olan tümenlerle saldırıp düşmanı tamamen bitirmek ister. Onun bu arzusuna hem Enver Paşa hem de Liman Paşa: "Taarruz söz konusu olamaz. Harcayacak kuvvetimiz, hatta tek bir erimiz yoktur" cevabını verir (s. 544). Mustafa Kemal istifa eder. İstifasını sağlık iznine çevirir. Mustafa Kemal Anafartalar Grup Komutanlığını, Fevzi Çakmak Paşa'ya bırakarak 10 Aralık 1915 günü otomobille Çamlıtekke'den ayrılır. Mustafa Kemal'in ayrılışından sekiz gün sonra 20 Aralık 1915 gece yarısı Arıburnu ve Anafartalar'da kalan son düşman birlikleri de çekilir (s. 545).

3.5. Savaşın Sonra Mustafa Kemal

Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde'de Çanakkale savaşı bitmiştir. Kastamonu halkı Camlı Kırathane'de toplanmıştır ve Çanakkale ile ilgili konular konuşulur. Gaziler oradadır. Şair de (Mehmet Akif) Avrupa'dan Kastamonu'ya dönmüştür. Gaziler Çanakkale'de yaşadıkları Şair'e anlatır. Yaşar gördüklerini anlatırken Şair: "Siz Mustafa Kemal'i göremiyor muydunuz hiç" diye sorar. Yaşar: "Görmez olur muyuz?" der. Bunun üzerine Mehmet Akif'i temsil eden Şair: "Öyleyse biraz da Mustafa Kemal'i anlatın bize!" der. Yaşar şöyle der: "Mustafa Kemal zamanın hem içinde hem dışındaydı Çanakkale'de. İnançla askerine bilinçle düşmanına bakıyordu Mustafa Kemal. Kurşunlar, dört bir yandan vızır vızır geçiyordu. Toprak sallanıyor, kopuyor, parçalanıyordu. Öleceğini bilerek atılıyordu Mustafa az önce ölen askerlerin yerine... Aslanlar gibi" der (Özen, 2000, s. 143). Mustafa Kemal'e dair sohbet burada sona erer.

Şafakta Yanan Mumlar'da Mustafa Kemal'in anlatıldığı kısım 91 ile 114. sayfalar arasındadır. Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşında görevlendirilmesi onun tarih sahnesine ilk kez çıkışı olarak görülür (Ural, 2015, s. 91). Bu, 2. Kolordu tarafından düzenlenen anma töreninde konuşma yapan subaylardan biri tarafından aktarılır. Subayın sözleri dışında, romanın ilerleyen sayfalarında Mustafa Kemal'in zaferi aktarılır. Anzak birlikleri Conkbayırı tepesini ele geçirdiğinde Türk askerlerinin başına Mustafa Kemal adında bir albayın geçtiği ve onun komutasında Anzak birliklerinin geri püskürtüldüğü söylenir (s. 99).

Romanda Mustafa Kemal'in askeri görevinin yanında sözlerine de yer verilir. Bu sözler, olay akışına yedirilerek roman kahramanlarının konuşmaları vasıtasıyla okuyucuya aktarılır. Norma ve kızı

Peggy'nin Çanakkale'ye gelişlerinin asıl sebebi, büyük dedelerinin savaştığı Çanakkale'yi görmektir. Ziyaretleri sırasında sık sık savaşa ve daha özelde Çanakkale savaşına dair konuşmalar yaparlar. Romanın “Savaş Ölüm Demektir” başlıklı bölümü Peggy'nin ilkokuldayken annesinin ona aldığı ‘Gelibolu’ adındaki roman üzerine konuşmasıyla başlar ve ardından Peggy, Anzakların, sırf İngiltere'ye destek olmak için yok yere ölmelerine dair üzüntüsünü dile getirir. Norma da “Savaş, ölüm demektir. Dün okuduğumuz kitap, Mustafa Kemal'in ‘Savaş bir cinayettir’ dediğini yazmıyor muydu?” diyerek Mustafa Kemal'in sözüne gönderme yapar (Ural, 2015, s. 111). Norma, her düzenin kuralları olduğu gibi savaşın da ölmek ve öldürmek üzerine kuralları olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Gene Mustafa Kemal, Gelibolu Savaşları'nda askerlerine, ‘Size savaşmayı değil, ölmeyi emrediyorum,’ demiş” (s. 112). Norma ve kızı Peggy Çanakkale savaşı anma tören alanında, üzerinde yazılar olan büyük dikdörtgen bir anıt taşın önüne gelir. Bu taş Çanakkale savaşında ölenler adına dikilmiştir ve üzerinde şunlar yazılıdır:

Bu memleketin toprakları üzerinde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız.

Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde, rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır. (Ural, 2015, s. 113)

Anlatıcı “Mustafa Kemal'in sözleriydi bunlar” der. Mustafa Kemal'in üstün yeteneklerinin ilk kez buradaki savaşlarda dikkat çektiğini” belirtir (s. 113).

Çanakkale'de Çocuklar da Savaştı'da anlatıcı, romanı okuyan gençlere öğüt vermek amacıyla romanın bitiminden sonra birkaç söz ilave eder. Bu öğüt bölümünde, Mustafa Kemal'in adı geçer. Buna göre anlatıcı Sinan, Ayşe ve daha binlerce kahramanın vatanları için canlarından vazgeçmelerine atıfta bulunarak şunu söyler: “Canlarını vermişlerdi ama vatanlarını vermemişlerdi. Tıpkı büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi, düşmanlar geldikleri gibi gitmişlerdi” (Koçak & Koçak, 2006, s. 137).

Diriliş Çanakkale 1915'te Albay Mustafa Kemal, 14 Ocak 1916'da, karargâhı Edirne'ye alınan 16. kolordu komutanlığına atanır. Mustafa Kemal birliklerin düzenli ve topluca Edirne'ye girmelerini emreder. Çünkü bu şehir yakın zamanda Bulgar zulmü görmüştür ve morale ihtiyacı vardır. Çanakkale gazisi askerlerin Edirne'ye girişi sırasında büyük heyecan uyanır. Edirne valisi Hacı Adil Bey, Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşları sırasında izin almadan kendine bağlı birlikleri harekete geçirerek nasıl bir felaketi önlediğini öğrenmiştir (Özakman, 2015, s. 549). Mustafa Kemal ve askerleri şehir girişinde karşılanır. Edirne halkı, Türk ordusunun Balkan savaşları sırasındaki ordudan farklı olduğunu hisseder. Bu ordunun komutanı, devleti kurtaran komutandır. Halk, komutanın adını ve hayalini minnetle yüreklerine kazır (s. 550).

3.6. Çanakkale Kahramanı Olarak Halk Zihninde Mustafa Kemal

Uzun Beyaz Bulut Gelibolu'da Mustafa Kemal'in portresi Eceyaylası Köyü kahvehanesine asılıdır. Portrede Atatürk, babacan bir gülüşle kahveye tepeden bakan, bütün yaramazlıkları bildiği halde görmezden geldiğini söyleyen çok zeki bakışlı, yakışıklı biri gibidir. Anlatıcıya göre, Türkiye'ye gelen Batılı yabancılar; Atatürk'ü her yerde görülebilecek resimleri ve büstleri ile tanır, okutulan kitaplarda geçenlerle diktatör birisi olarak bilir. Yanılgıları, “berber dükkanlarından, turizm acentalarına, taksi durak kulübelerinden, internet kafelere ve manikür-berber salonlarına kadar her yerde aynı adamın resimlerini asılı görünce bunun ancak kişisel istekle yaşatılabilecek bir efsane olabileceğini düşünmeye” başlamaları ile bertaraf olur (Uzuner, 2002, ss. 11-12). Anlatıcı köy kahvesinde portreyi betimlemeye

devam eder. Portre, mor oyalı bir yemeni ve kurutulmuş çiçeklerle bezelidir. İki yanında Çanakkale Şehitler Anıtı ve Atatürk'ün Anafartalar Cephesi'nde çekilmiş ünlü fotoğrafları asılıdır (s. 12).

Meryem'le evlenen ve Çanakkale gazisi zannedilen Gazi Alican Çavuş bir rüya görür. Rüyasında Mustafa Kemal Atatürk Hazretleri'ne rastlar. Bir elini Gazi Alican Çavuş'un omzuna koyarak: “Üç çocuğun olacak, adlarını sırayla Uzun, Beyaz ve Bulut koyacaksın. Tıpkı Gelibolu'nun bulutları gibi” der (Uzuner, 2002, s. 19). Gerçekten de Meryem'in biri kız üç çocuğu olur. Bu çocuklara sırayla Atatürk'ün Alican Çavuş'a rüyasında söylediği isimler verilir. Beyaz Hala, annesi Meryem'in, babası Alican Çavuş'u bir mezar başında elleri titrer ve dili tutulmuş halde bulduğunda cebinden sadece üç mektup çıktığını söyler. Bunlardan birincisini Viki'ye okur. Ardından Latin alfabesine geçişin Atatürk aracılığıyla olduğunu ve onun bu girişimi sayesinde okuryazar olduklarını söyler (s. 72). Viki, Beyaz Hala ve Avukat Ali Osman Çanakkale Milli Parkı'nda yer alan Anzak Anma Törenleri için özel olarak yaptırılan seksen beş yıllık fotoğrafların bulunduğu alanı gezer. Bu duvar fotoğraflarında savaş yıllarına ait çeşitli fotoğraflar ve altlarında anonim veya gerçek kişi sözleri yazılıdır. Bu fotoğraflar biri Mustafa Kemal'in fotoğrafının içine gömüldüğü Türk topçularını gösterir (s. 283). Ali Osman, Çanakkale Milli Parkı'nda Viki ile dolaşır. Viki'ye, Arıburnu'na çıkarma yapılacağına inanan tek kişinin Albay Mustafa Kemal olduğunu söyler (s. 285). Viki, Mustafa Kemal adlı kişinin Atatürk olup olmadığını sorar. Ali Osman: “Evet, Atatürk'tü. Ve yaşadığı sürede Çanakkale'de gösterdiği yüksek zekâ ve sağduyu performansını hiç yitirmedi” diye cevap verir. Bu konuşmadan sonra anlatıcı; Viki'nin iç dünyasını aktarır. Viki, Türkler için Atatürk'ün ne anlam ifade ettiğini anlamıştır. Belki ülkesine döndükten sonra Atatürk hakkında daha detaylı bir araştırma yaparak Batı'da diktatör olarak bilinen Atatürk'ün “karizmatik bir siyasi lider” ve “iyi bir komutan” olmanın ötesinde, yıllar sonra bile insanlar üzerinde devam eden etkisini anlama çabasında olacaktır. O, Atatürk'ün gerçekte ne olduğunu sorusunun cevabını arayacaktır. Artık hayatında önemli bir yere sahip olan, âşık olduğu Ali Osman'ı anlayabilmek için Atatürk'ü de anlaması gerektiğinin farkındadır (ss. 285-286). Arıburnu-Anzak Koyu'nda düzenlenen tören sırasında Viki, yağmurluğunun cebinden bir kâğıt çıkarır, okur. Ali Osman kâğıtta ne yazdığını sorar. Viki, Mustafa Kemal'in: “Bu memleketin toprakları üzerinde kanlarını döken kahramanlar, burada bir dost vatanın toprağındasınız...” diye başlayan meşhur sözlerini okur. Ali Osman, bu duydukları karşısında büyük bir mutluluk duyar ancak sadece gülümseyen bakışlarla ona bakar. Viki: “Bu metni yazacak kadar zeki, adil, vizyonu geniş bir insan, belki de senin dediğin gibi, ‘Yaşadığı sürede Çanakkale'de gösterdiği yüksek zekâ ve sağduyu performansını hiç yitirmemiş olabilir’ der (s. 309).

Şafakta Yanan Mumlar adlı romanda Atatürk'ün savaş cephelerinde askerlerle birlikte çekilmiş üç gerçek fotoğrafına Mustafa Kemal Conkbayırı'nda (s.94), Mustafa Kemal Çanakkale'de (s. 95), Mustafa Kemal Cephede (s. 97) alt yazıları ile yer verilmiştir.

Sonuç

Araştırmamıza dâhil edilen romanlara göre, kara savaşlarının başlamasından itibaren Mustafa Kemal çok önemli, yararlı işler yapmıştır. Hatta bazı kararları savaşın seyrini değiştirmiştir. Anlatılanlara göre o, aynı zamanda askerî dehası ve kişiliği ile de öne çıkan, örnek gösterilen bir şahıstır. Çanakkale'de tarihî kronolojiye göre onu yaptığı önemli şeyler, aldığı kararlar ve kişilik özellikleri romanlara şöyle yansımıştır:

Müttefik kuvvetleri Çanakkale'yi denizden geçemeyince karadan çıkarma yapmayı düşünür. Türk tarafı da bu çıkarmanın yapılacağından emindir. Emin olunmayan konu çıkarmanın nereden yapılacağıdır. Diğer komutanlar başka yerleri düşünse de Mustafa Kemal düşmanın Arıburnu'na çıkarma yapacağına

inanır. *Düşündüğü gibi* de olur. Arıburnu'na çıkarma yapılırca Mustafa Kemal kolordu komutanına ulaşmak ister. Ulaşamayınca, emir bekleme, emir alma zamanı olmadığını düşünerek *emir almadan askerlerine Arıburnu'na yürüme emri* verir. (57. *Alay Çanakkale* adlı eserde Esat Paşa'nın bekleme yönünde Mustafa Kemal'e emir verdiği ifade edilir). Çanakkale romanlarında *onun bu kararının tarihin akışını değiştirdiği ifade edilir*. 57 *Alay Çanakkale* adlı eserde Mustafa Kemal ve askerlerinin Arıburnu cephesine yolculuğu ve yolculuk sırasında karşılaştığı zorluklar detaylı olarak anlatılır. Benzer biçimde *Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer*'de de Arıburnu ve civarındaki gelişmeler daha detaylı anlatılır. Arıburnu'nda çatışmaların başladığı gün geriye çekilen Türk askerlerini gören Mustafa Kemal onlara: “*cephaneniz yoksa süngünüz de mi yok*” der. Askerlere saldırı emri verir. Askerlerine, “*ben size taarruzu emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum*” der. Mustafa Kemal'in kararlığı ile Arıburnu'ndaki Anzaklar geri çekilir. *Onların geri çekilmesini sağlayan bazı tedbir ve taarruz kararlarını* Mustafa Kemal verir. Arıburnu'nda kendisine rütbe eş komutanlar dahi, onun fikirlerini tereddütsüz tasdik eder ve uygular. Mustafa Kemal Arıburnu'nda hem Türk askerlerine hem de esir yabancı askerlere çok iyi davranır. Anzaklara karşı yürüttüğü başarılı hareketler dolayısıyla gümüş intiyaz muharebe madalyası (57. *Alay Çanakkale*'de) ile (Diriliş Çanakkale 1915'te bu madalyanın altın liyakat muharebe madalyası olduğu ve Çanakkale'de ilk kez verildiği ifade edilir.) ödüllendirilir. Çünkü o Arıburnu'nda önemli kararlar vermiş böylece bir manada Çanakkale savaşının seyrini hatta İstanbul'un kaderini değiştirmiştir. Liman von Sanders; yerini, saygınlığını, onurunu Anzak çıkarmasının yerini doğru tahmin ederek bir anlamda kendisini de kurtarmış olan Mustafa Kemal'e borçlu olduğunu hissederek. Onun aleyhine olacak tasarruflarda bulunmaz.

Romanlarda, Mustafa Kemal kendine güvenen rahat, kararlı, ödünsüz bir duruş sahibidir. Arıburnu'ndaki mücadele sırasında en uçlardaki bölükle bile ilgilenir, her hareketi izler, gerektiğinde yol gösterir. Emrindeki alayları bir an bile gevşemeyen bir irade, dikkat ve azimle yönetir. Cesaret ve kararlılık aşıl原因an etkili konuşmalar yapar. Enver Paşa bile, Mustafa Kemal'in doğru ve etkili kararları ile Arıburnu'nda bir başarı kazanıldığının farkındadır. Mustafa Kemal şehit olanların isim listesini görünce çok üzülür. Bu onun insani yanını gösterir. Mustafa Kemal, alınan tedbirleri tersine çevirerek düşmanın karaya çıkmasına ve birlikleri zamanında ihtiyaç olan yerlere yollamayı Anzakların karada yerleşmesine fırsat verdiği için Liman Paşa'ya kızar. Enver Paşa'ya mektup yazarak Almanlara güvenmemesini, cepheye gelerek durumu yerinde incelemesini rica eder. Bu, Mustafa Kemal'in vatan ve milletin menfaatleri karşısında korkusuzca hareket ettiğini gösterir.

Liman Paşa, kendisine güvendiği Mustafa Kemal'in taarruza dair görüşlerini öğrenmek için Binbaşı Raiman'ı 13 Mayıs 1915'te Yarbay Mustafa Kemal'e gönderir. Bu, Liman Paşa'nın Mustafa Kemal'e verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir. Mustafa Kemal daha 14 Mayıs'ta, ağustos ayında düşmanın Seddülbahir ve Arıburnu ile ilgili ne gibi saldırı planları olabileceğini askerlerine anlatır. Açıklamaları, ağustos ayında düşman hareketinin özeti gibidir. Bu, Mustafa Kemal'in ileri görüşlülüğünü gösterir. Çanakkale Askerine Rütbe Gerektirmez'de, Sazlıdere ve Ağıldere'ye dikkat edilmesi gerektiğini; İngilizler buraları ele geçirirlerse onların zor durdurulabileceğini Esat Paşa'ya söylediği; ancak buralara asker gönderilmediği, bu sebeple Mustafa Kemal'in emir beklemeden Besim Tepe, Şahin Tepe ve Conkbayırı'na askerlerini sevk ettiği ifade edilir. Burada da söz konusu vatan olunca Mustafa Kemal'in başka şeyleri önemsemediğine dikkat çekilir. Liman Paşa, Kazım Bey aracılığı ile 7-8 Ağustos saldırıları karşısında, durumun düzelmesi için ne yapılması gerektiğini Mustafa Kemal'e sorar. Bu, onun fikirlerinin ne kadar önemsendiğini gösterir.

Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer, Diriliş Çanakkale 1915, Çanakkale Mahşeri'nde kendisine verilen emri yerine getirmediği için görevinden uzaklaştırılan Albay Ahmet Fevzi Bey'in yerine Mustafa

Kemal'in atanması sebebiyle birlikte anlatılır. Bu, *üst komutanların zor zamanlarda ona olan güvenlerini gösterir*. 7 Ağustos 1915'te tam da Mustafa Kemal'in işaret ettiği yerden müttefikler taarruza başlayınca Esat Paşa, Mustafa Kemal'e hakkını teslim eder. *İyi ki onun gibi olacakları önceden sezebilen bir askerimiz var* diye düşünür. Mustafa Kemal, 8 Ağustos'ta Conkbayırı'nda durumun kritik olduğunu, Liman Paşanın durumla ilgilenmediğini Esat Paşa'ya bildirir. Bunlar yine *onun ileri görüşlülüğünü* gösterir. Mustafa Kemal, sorumlu olduğu Arıburnu'nda çatışma olmadığında, *İstanbul'dan getirttiği kitapları okur*. Bu, onun *kendisini geliştirmeye verdiği önemi* gösterir. Zaman zaman da kurmaylar ve alay komutanları ile *devlet nasıl kurtulur'u* tartışır. Bu tartışma ve sohbetlerde öne çıkan şey Mustafa Kemal'in, *mevcut sorunların çözümüne çare olarak gördüğü tek şeyin akıl olduğudur*. Dolayısıyla o, *çok yönlü bir komutandır*. Mustafa Kemal'in *hızı, kararlılığı, kesinliği, soğukkanlılığı, geneli kavrayışı ve ayrıntıları atlamayışı, anlaşılır ve yapılabilir emirler vermesi, askerinin yemeğini ve sağlığını çok önemsemesi*, kurmayları çok etkiler.

Mustafa Kemal'in göğsüne şarapnel parçası isabet ettiğindeki *soğukkanlılığı, askerinin moralini bozmamak için olayı saklamak istemesi* ve o saatin Liman Paşa'ya hediye edilişi (*Diriliş Çanakkale 1915, Gelibolu Yenilmezlerin Yenildiği Yer, 57. Alay Çanakkale, Çanakkale'de Çocuklar da Savaştı, Çanakkale Askerine Rütbe Gerekmez, Uzun Beyaz Bulut Gelibolu*) romancılar tarafından işlenir. Bazı roman kahramanlarına göre; *Allah, bu saati vesile kılarak* Mustafa Kemal'i Türk milletine bağışlamıştır. Liman Paşa, Mustafa Kemal'in planını öğrendikten sonra kendi planından vaz geçip genç ve muzaffer komutanı kararlarında serbest bırakır. Bu onun, *güvenilen, inanılan bir komutan olduğunu* gösterir.

10 Ağustos'ta, *Mustafa Kemal'in emriyle* süngü hücumu olur. Askerler düşman üzerine akar. Conkbayırı'ndaki uçan Türkler efsanesi buradan doğar. Bir anlamda, *bu efsaneyi ortaya çıkaran Mustafa Kemal'in emridir*. O, askerlerine düşmanı denize dökmeyi ve ölmeyi emreder. Bu, Mustafa Kemal'in *etkili bir komutan olduğunu* gösterir. Mustafa Kemal'in *cesareti, kahramanlığı ve vatan için adanmışlığı, askerler arasındaki şöhreti, ona olan güven* *Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde* ve *Uzun Beyaz Bulut Gelibolu'da* anlatılır. Hüseyin Avni Bey'in şehadet haberi ile taştan, demirden sanılan, yorulmaz, uyumaz, acıkmaz, kurşun işlemez sanılan Mustafa Kemal ağlar. Bu, savaşın tüm acımasızlığına, insanî duyguları yok etmesine rağmen *Mustafa Kemal'in insanî kalan yönünü* gösterir. İkinci Anafartalar'da bazı teknik önlemler sayesinde müttefik kuvvetler bir kere daha ezilir. Cemil Conk Bey, karargâh subaylara *Mustafa Kemal'i Allah'ın lütfuna, zaferi de Mustafa Kemal Bey'e borçlu olduklarını* söyler.

Mustafa Kemal'in savaştan sonra yaptıkları da Çanakkale romanlarına konu olur. *Zulüm Dağları Aşar Çanakkale İçinde'de*, Mehmet Akif Ersoy'u temsil eden Şair adlı karakter savaştan sonra Kastamonu'ya dönmüş olan gazilerden *Mustafa Kemal'e dair bildiklerini anlatmasını ister*. Onlar, *Mustafa Kemal'in kahramanlıklarını, fedakârlıklarını, cesaretini* anlatır. *Şafakta Yanan Mumlar'da* Mustafa Kemal, *Çanakkale'de yaptığı yararlılıklarla* anılır. Ayrıca onun; *savaş karşıtlığı, barıştan yanahğı ve dünya milletlerinin kardeşliğine olan inancını* ifade eden sözlerine yer verilir.

Çanakkale savaşlarından sonra Mustafa Kemal, Edirne'deki bulunan 16. Kolordu Komutanlığına atanır. Mustafa Kemal, daha önce Bulgar zulmü görmüş *Edirnelilere moral vermek için*, komutasındaki orduyu bir intizam ve coşku içinde şehre sokar. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Mustafa Kemal *milletin gönlünde* yaşar. Batılılar, onu bir diktatör zanneder ancak Türkiye'ye gelip onu, *milletin ne kadar sahiplendiğini görünce* bu yanılgıları yok olur. Mustafa Kemal *milleti aydınlatan*, Latin harflerine geçerek *okuma yazma oranını artıran, Türkiye'yi çağdaşlaştırmak isteyen modern, ileri görüşlü bir liderdir*.

İncelememize konu olan Çanakkale romanlarının tamamında; Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşlarındaki yeri ve önemine dair tarihi tartışmalara girilmemiştir. Romancılar eserlerinde onun Çanakkale'deki savaşlara etkisi veya katkısına farklı oranlarda yer vermişlerdir. *Diriliş Çanakkale 1915*'te Mustafa Kemal'e çok fazla yer verilirken *Çanakkale Mahşeri*'nde çok daha az yer verilmiştir. Ancak romanların tamamında; Mustafa Kemal'e az veya çok yer verilmiş onun; *askerî dehası ve kararlılığı ile öne çıkan, ileri görüşlü, cesur, vatan ve millet menfaatinı daima önceleyen, bunlar söz konusu olduğunda üstlerini bile dikkate almayan, bildiği doğruları çekinmeden söyleyen, uygulayan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra milletini çağdaşlaştıran bir lider olduğu* ifade edilmiştir. Romanlarda ona dair olumsuz ifade ve eleştiri yoktur.

Kaynakça

- Bilgin, İ. (2006). *Gelibolu: Yenilmezlerin yenildiği yer* (9. bs). Babıali Kültür Yayınları.
- Bilgin, İ. (2020). *57. Alay Çanakkale* (13. bs). Timaş Yayınları.
- Carr, E. H., & Fontana, J. (1992). *Tarih yazımında nesnellik ve yalnlık (Özer Ozankaya, Çev.)*. İmge Kitabevi.
- Doğan, G. (2019). *Gelenekten modern-postmodern anlatıya Çanakkale romanları [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Enginün, İ. (1986). Çanakkale zaferinin edebiyata aksi. *Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, 111-129.
- Gülendam, R. (2006). Türk romanında Çanakkale savaşı. *Bilim ve Aklın aydınlığında Eğitim Dergisi*, 72, 39-47.
- Kaplan, M. (2009). *Tarihe sığmayan destan Çanakkale* (2. bs). Gençlik Yayınları.
- Koçak, S., & Koçak, S. (2006). *Çanakkale’de çocuklar da savaştı* (4. bs). Çilek Yayınları.
- Mat, C. (2006). *Türk romanında Çanakkale muharebeleri ve Çanakkale muharebelerini konu alan romanların eğitime etkisi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Mat, C. (2007). Çanakkale muharebelerini konu edinen romanlar üzerine. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(17), 81-100.
- Özakman, T. (2015). *Diriliş Çanakkale 1915*. Bilgi Yayınevi.
- Özdemir, M. N. (1999). *Çanakkale mahşeri* (1. bs). Ötüken Neşriyat.
- Özen, R. (2000). *Zulüm dağlar aşar: Çanakkale içinde* (2.). Gençlik Yayınları.
- Özol, S. (2017). *Çanakkale askerine rütbe gerekmez* (1. bs). Ceren Yayıncılık.
- Tekeli, İ. (1998). *Tarih yazımı üzerine düşünmek*. Dost Kitabevi.
- Uğurcan, S. (2017). Çanakkale savaşı edebiyatı. M. M. İlhan, M. Bulut, İ. G. Yumuşak (Ed.). *İçinde Çanakkale 1915: Tarih, ekonomi, edebiyat ve sanat içinde*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları.
- Ural, S. (2015). *Şafakta yanan mumlar* (6. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Uzuner, B. (2002). *Uzun beyaz bulut: Gelibolu* (2. bs). Remzi Kitabevi.
- Yalçın Çelik, S. D. (2005). *Yeni tarihselcilik kuramı ve Türk edebiyatında postmodern tarih romanları*. Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, B. (2017). Metinlerarası ilişkiler bağlamında Çanakkale Savaşları'nı konu alan romanlar ve Çanakkale Savaşları ile ilgili anlatılar. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 416-424.